
MUSTAFA KEMAL ATATÜRK'ÜN DİNİ DÜŞÜNÇESİ VE BU DÜŞÜNÇENİN KAYNAKLARI ÜZERİNE*

ON MUSTAFA KEMAL ATATURK'S RELIGIOUS THOUGHT AND THE SOURCES OF THIS THOUGHT

Öğr. Gör. Dr. Fahri GÜZEL

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi

İslami İlimler Fakültesi

Felsefe ve Din Bilimleri

fguzel@agri.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-9550-8485

Atıf Gösterme: GÜZEL, Fahri, “Mustafa Kemal Atatürk’ün Dini Düşüncesi ve Bu Düşüncenin Kaynakları Üzerine”, *Ağrı İslami İlimler Dergisi (AGİİD)*, Haziran 2023 (12), s.1-44.

Geliş Tarihi:

9 Haziran 2023

Kabul Tarihi:

24 Haziran 2023

©2023 AGİİD

Tüm Hakları Saklıdır.

Özet: Cumhuriyet’in kuruluşundan itibaren yoğun bir şekilde tartışılmaya başlanan din-devlet ilişkileri meselesi, günümüzde de tartışma zeminlerinde var olmaya devam etmektedir. Meselenin ele alınış biçiminin, büyük oranda Mustafa Kemal Atatürk’ün düşünsel ve siyasal-sosyal tercihleri çerçevesinde şekillendiği görülmektedir. Cumhuriyet’in ikinci yüzyılına giriş hazırlıklarının yapıldığı bu dönemde, dini düşünce ve uygulamaların kamusal alanda genişlik kazanmasına yönelik eleştirilerin ve tepkilerin de Atatürk’ün düşünceleri referans alınarak dile getirildiği göz önüne alındığında, Mustafa Kemal Atatürk’ün düşünce dünyasının bütün boyutlarıyla ve birincil kaynaklar dikkate alınarak değerlendirilmesi önem arz etmektedir. Büyük oranda Mustafa Kemal Atatürk’ün kendi söylev ve demeçleri ile yakın çalışma arkadaşlarının bilgi ve değerlendirmeleri referans alınarak gerçekleştirilen bu çalışmada, Atatürk’ün düşünce dünyasının şekillenmesinde rol oynayan çocukluk, eğitim dönemi ile askeri görevleri ele alınmış, düşünsel kaynakları ve bu kaynakların dini düşüncesinin oluşumundaki etkileri irdelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Atatürk, Din, Dini Düşünce*

Abstract: The issue of religion-state relations, which has been discussed intensively since the foundation of the Republic, continues to exist in the discussion grounds today. It is seen that the way the issue is handled is largely shaped within the framework of Mustafa Kemal Atatürk's intellectual and political-social preferences. Considering that the criticisms and reactions against the expansion of religious thoughts and practices in the public sphere in this period when preparations were being made to enter the second century of the Republic, were expressed with reference to Atatürk's thoughts, it is important to evaluate Mustafa Kemal Atatürk's world of thought in all its dimensions and by considering primary sources. In this study, which is largely based on Mustafa Kemal Atatürk's own speeches and statements and the information and evaluations of his close colleagues, the childhood, education period and military duties that played a role in the shaping of Atatürk's world of thought are discussed, and his intellectual sources and the effects of these sources on the formation of his religious thought are tried to be examined.

Keywords: *Atatürk, Religion, Religious Thought*

* Bu çalışma, “Cumhuriyet’in İlk Döneminde Dini Hayat (1923-1938)” isimli doktora tezinden üretilmiştir.

Giriş

Cumhuriyet dönemini konu alan herhangi bir araştırmada, konuyu Mustafa Kemal ile irtibatlandırmadan ele almak kuşkusuz mümkün değildir. Zira sadece millî mücadelenin Başkomutanı ve Cumhuriyet'in kurucusu sıfatıyla değil, Osmanlı İmparatorluğu bakiyesi olarak ortaya çıkan yeni devletin ve toplumun inşasında tüm boyutlarıyla Mustafa Kemal'in belirleyici rol aldığı, devrimlerin onun düşünce ve tasarımına göre gerçekleştirildiği için devrimin fikrî öncüsünün de Mustafa Kemal olduğu aşikârdır.¹ Bozkurt, bu durumu “*Türk ihtilali, Atatürk'ün kafasının büyük düşüncelerinin fotoğrafisinden başka bir şey değildir.*” şeklinde ifade eder.² Cumhuriyet'in kuruluş sürecindeki siyasi-sosyal-hukuki-ekonomik tüm tercihlerde temel belirleyici olarak Atatürk'ün düşünce ve eylemlerinin olduğu, dönemdeki etkisi bakımından “*Tek Adam*”³ olarak değerlendirildiği düşünüldüğünde, hemen hemen tüm alanlarda dinî inanç ve düşüncelerin etkin olduğu Osmanlı toplumundan, dinin belirleyiciliğini kaybettiği yeni topluma geçişte ortaya koyulan değişimlerin, dinle irtibatlandırılmaması mümkün değildir.

Cumhuriyet döneminin kurucu şahsiyeti olarak Mustafa Kemal hakkında henüz hayattayken başlamak üzere pek çok kitap yazılmış, vefatından sonra daha yoğun bir şekilde Mustafa Kemal'in hayatı ve düşünce dünyası, yerli yabancı pek çok araştırmacı tarafından kaleme alınmıştır. Lehte ve aleyhte yorum ve değerlendirmelere konu olan bu durum, alan araştırmacılarının ilgi odağı olmaya devam etmektedir.

Anayasada ve pek çok uygulamada yerini alan “*Atatürkçülük*”, siyasal sistemin temel parametresi olması yanında, “*Kemalizm*” kavramlaştırması üzerinden ideolojik tercihlerin de düzenleyici faktörü olmuştur.⁴ Bu bağlamda Atatürk'ün düşünceleri temelinde hem laiklik, din, hukuk, ekonomi, sanat gibi alanların işlev ve içerikleri yeniden anlamlandırılmış hem de yazılı-görsel-dijital basın yayın aracılığıyla bu konular tartışmaya açılarak kamuoyu nezdinde meşruiyet sağlanmaya çalışılmıştır.⁵

Araştırma konusu olarak ele aldığımız Cumhuriyet'in kuruluş süreci sonrasında dinî düşüncenin şekillenmesinde de kuşkusuz Mustafa Kemal'in düşünce ve tercihlerinin en önemli faktör olarak karşımıza çıktığı söylenebilir. Bu nedenle Mustafa Kemal'in din ile ilgili düşünce ve yaklaşımlarının ortaya konulması, dönemin dini yaklaşımlarını anlamak bakımından önem arz

¹ Şerafettin Turan, “*Mustafa Kemal Atatürk*”, Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi, (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/310-331; Hüseyin Aydın, *Aydınlanmanın Ana Kucağında Laiklik ve Atatürkçülük*, (Bursa: Emin Yayınları, 2010), 145.

² Mahmut Esat Bozkurt, *Atatürk İhtilali*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1940), 150.

³ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2011)

⁴ Hüseyin Aydın, *Atatürk'ün Usul ve Felsefesinden Cumhuriyet'in Resmî İdeolojisine*, (Antalya: Akdeniz Üniversitesi Matbaası, 2017), 181, 187-188

⁵ Fehmi İlkey Çeçen, *Atatürk'ün Kaleminden Yaratılış ve Din*, (İstanbul: Yüzleşme Yayınları, 2021), 21-22

etmektedir. Mustafa Kemal'in hayatını tarihsel olarak ele alan biyografik araştırmaların yanında, düşünce dünyası ile ilgili spesifik çalışmalar da dikkate alındığında bütün bu araştırmaların, - çalışmamızın sınırlarını aşacağından- değerlendirme kapsamına alınması mümkün olmayacaktır. Bu nedenle çalışmamızda M. Kemal'in kendi söylev ve demeçleri ile yakın çalışma arkadaşları tarafından paylaşılan bilgi ve değerlendirmelere öncelik verilmiş, konu, dinî inanç ve hayata dair yaklaşımlar ve bunları etkileyen faktörlerle sınırlı tutulmuştur. .

1. Mustafa Kemal'in Düşünce Dünyasının Teşekkülünde Çocukluk Döneminin Etkileri

İnsanların hayata dair inanç, düşünce ve tercihlerinin oluşumunda daha çok ailenin şekillendirdiği çocukluk dönemi yaşantıları önemli bir faktör olarak değerlendirilebilir.⁶ Dinî inanç-inançsızlık ve tercihler için de çocukluk döneminin ayrı bir öneme sahip olduğu kabul edilmektedir. Bu dönemde aile içi iletişim biçiminin Tanrı inancının oluşumunu ve gelişimini etkilediğine vurgu yapılmaktadır. Birçok araştırma, anne-baba ile ilişkilerin olumsuz seyrinin dini inançtan uzaklaşmaya neden olduğunu, hatta ateizm, agnostisizm gibi dini olumsuzlayan düşünce sistemlerinin kaçınmacı bağlanma örüntüsünün doğrudan yansıması olabileceğini ortaya koymuştur. İkame hipotezi olarak isimlendirilen bu yaklaşıma göre, “*çocukluk dönemi bağlanma stili ile yetişkinlik döneminde Tanrı'ya bağlanma arasında büyük benzerlikler vardır. Buna göre çocukluk döneminde annesine veya temel bakıcısına güvenli bir şekilde bağlanan çocuklar, yetişkinliklerinde Tanrı'ya da güvenle bağlanabilmektedir.*”⁷ Bu açıdan Mustafa Kemal'in çocukluk dönemi ile ilgili tarihi birkaç anekdot, düşünce dünyasına etkileri bakımından ele almaya değer görülebilir. Mustafa Kemal'in dünyaya geldiği ve ilk çocukluk yıllarının geçtiği Selanik kenti, Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa'daki önemli liman kentlerinden biriydi. Mustafa Kemal, çocukluk dönemini geçirdiği Selanik'te bir yandan annesinin, çocuğunun dinî eğitim alması arzusu nedeniyle ilk dinî eğitim tecrübesini edinirken⁸ öte yandan şehirde gayr-i müslim mahallelerin

⁶ Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1997), 361-364, 371; Atalay Yörükoğlu, *Çocuk Ruh Sağlığı*, (İstanbul: Özgür Yayınları, 1998), 125-126; Ayhan Aydın, *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi*, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2000), 12-14; Kerim Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1983), 21

⁷ Faruk Karaca, *Din Psikolojisi*, (Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık, 2020), 189; Ayrıca bkz. Faruk Karaca, *Dinî Gelişim Psikolojisi*, (Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık, 2016), 37-42

⁸ Rıfat N. Bali, “Amerikan Büyükelçisi Charles H. Sherrill'in Raporu Atatürk'ün Dine Bakışı”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, 153, (2006), 18; Şerafettin Dönmez, *Atatürk'ün Çağdaş Toplum ve Din Anlayışı*, (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2002), 172-173

bulunması hasebiyle Batı tarzı düşünce ve yaşam biçimi ile de ilk tanışması yine aynı dönemde bu şehirde gerçekleşmiştir.⁹

Mustafa Kemal'in çocukluk dönemi düşünce dünyasının şekillenmesinde aile çevresinden ziyade eğitim hayatını geçirdiği ortamların daha etkin olduğu söylenebilir.¹⁰ Çocukluk dönemi ilk eğitiminde babasının tercihinin belirleyici olduğu görülmektedir. Küçük Mustafa, okul çağına geldiğinde annesi Zübeyde Hanım, geleneksel usullerle eğitim verilen mahalledeki medreseye gitmesinden yanadır.¹¹ Babası Ali Rıza Efendi ise yeni usul eğitim veren Şemsi Efendi ilkokulunda eğitime başlamasını istemektedir. Şemsi Efendi'nin, sabatayist olduğu ifade edilmekte, o günler için okulunda "gavur işi" olarak nitelendirilen ve saldırı konusu olan, okula sıra, kürsü koymak, derslerde harita, tahta, tebeşir kullanmak, jimnastik yaptırmak, oyun oynatmak, geziler düzenlemek gibi farklı eğitim uygulamaları yapılmaktadır. Böylesi bir tercihle Ali Rıza Efendi, çocuğunun eğitimiyle ilgili eşinden bariz bir şekilde farklı bir tutum belirlemiştir. Anne-baba arasındaki bu sorunun nasıl çözüldüğünü Mustafa Kemal anlatmaktadır: "*Nihayet babam bir kurnazlıkla işin içinden çıktı. Önce ilahi ve alayla mahalle mektebine başladım. Biraz sonra Şemsi Efendi okuluna yazıldım.*"¹² Bu ifadelerden Mustafa Kemal'in babasının tercihinin onayladığı anlaşılmaktadır. Aydemir de "ilahisiz, duasız, törensiz" yapılan bu okul değişikliğini "Mustafa'nın hayatında çözülen ve kendi hayatının yolunu açan ilk düğüm" olarak değerlendirmektedir.¹³ Bu okul değişikliği, Mustafa Kemal'in eski ve yeni çatışması ile ilk tanışması olarak değerlendirilmekte ve çocuk dünyasında derin iz bıraktığı yorumu yapılmaktadır.¹⁴ Cebesoy, yıllar sonra kurmay subay olarak Selanik'e gittiklerinde her iki okulu birlikte ziyaret ettiklerini, ilkokula başladığı mahalle mektebinin kapandığını, kapısına büyük bir kilit vurulmuş olduğunu gördüklerinde Mustafa Kemal'in "isabet olmuş" şeklinde tepki verdiğini belirtir.¹⁵ Volkan, Mustafa Kemal'in babasının modern ve Batılı bir eğitim imkânı sağlamasını

⁹Lord Kinross, *Atatürk, Bir Milleti Yeniden Doğuşu*, Çev. Necdet Sander. (İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 2020), 21-22; Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, (Ankara: İmge Kitabevi, 2013), 116; Sinan Meydan, *Atatürk ile Allah Arasında*, (İstanbul: İnkılap Yayınevi, 2009), 94, 1082; İlber Ortaylı, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk*, (İstanbul: Kronik Yayıncılık, 2018), 23, 31-34

¹⁰ Enver Ziya Karal, "İnsan Olarak Atatürk", *Atatürk'e Saygı*, (Ankara: TDK Yayınları, 1969), 30; Bülent Tanör, *Kurtuluş Kuruluş*, (İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 2010), 159; Faik Reşit Unat, "Atatürk'ün Öğrenim Hayatı ve Yetiştirdiği Devrin Millî Eğitim Sistemi", *Atatürk Konferansları I*, (2. Baskı), TTK Yayınları, Ankara 1991, 71-89

¹¹ Makbule Atadan, *Büyük Kardeşim Atatürk*, (İstanbul: Ka Kitap Yayıncılık, 2016), 98-101; Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal 1881-1919*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2015), I, 44; Yılmaz Tezcan (Der.), *Mustafa Kemal Atatürk (O Bir İnsandı)*, (İstanbul: Kastaş Yayınevi, 2018), 18

¹² Falih Rıfki Atay, *Çankaya*, (İstanbul: Pozitif Yayınları, 2006), 20; Ayrıca bkz. Unat, "Atatürk'ün Öğrenim Hayatı ve Yetiştirdiği Devrin Millî Eğitim Sistemi", 71-89

¹³ Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal 1881-1919*, 45

¹⁴ Zehra Kardeş, *Atatürk'ün Okudukları ve Yazdıkları*, (Ankara: Omca Yayınları, 2020), 7; Afet İnan, *Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi*, (Ankara: TTK Yayınları, 1998), 46, 62

¹⁵ Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk: Okul ve Genç Subaylık Anıları*, (İstanbul: Temel Yayıncılık, 2013), 61

“annesiyile bunaltıcı ilişkisinden psikolojik olarak uzaklaşmasında kendisine yardım etmiş” olması olarak yorumlar.¹⁶

Aile içi ilişkiler bağlamında, küçük yaşta babasını kaybetmesi ve 1898 yılında Askerî Rüştiye’den mezun olduktan sonra annesinin yeniden evliliği, Mustafa Kemal’i etkileyen hadiselerden biri olarak değerlendirilmektedir. Annesi Selanik’e Larisa’dan göçmen olarak gelen 4 çocuklu dul bir memur olan Ragıp Bey ile evlenir. Ragıp Bey Mustafa Kemal’in annesi ile birlikte kaldığı eve yerleşir. Mustafa Kemal bu durumu içine sindirememiş, evden ayrılarak başka mahallede oturan halasının yanına yerleşmiş, bu süreçte annesinin evine pek az uğramıştır.¹⁷ Babasıyla kurduğu “yeterince iyi” baba-oğul ilişkisi nedeniyle küçük yaşta babasının vefatından sonra geliştirdiği “güçlü baba” imgesi ile üvey babası üzerinden oluşan “kötü baba” imgesinin sonraki dönemde bazı şahsiyetleri değerlendirmesinde etkili olduğu, başkalarında “ülküleştirilmiş bir baba imgesi” aramak yerine kendi benliğinde var olduğunu düşündüğü “ülküleştirilmiş baba” imgesine sarıldığı değerlendirilmiştir.¹⁸ Ayrıca babasının erken vefatı ve gençliğe adım attığı dönemde annesinden ayrı yaşamış olması nedeniyle Mustafa Kemal’in inanç ve düşünce gelişiminde ailesinden ziyade eğitim ortamında oluşan çevresinin daha etkin olduğunu ifade etmek mümkündür.¹⁹ Mustafa Kemal’in gençliğe yeni adım atmaya başladığı bu dönemde kendinden yaşça oldukça büyük olan Kalyopi hanıma, daha sonra evli ve komşuları olan Fatma hanıma âşık olduğu, bu dönemde duygusal gelgitler yaşadığı ifade edilmektedir.²⁰

2. Askerî Eğitim Döneminin Düşünce Dünyasının Oluşumundaki Etkileri

M. Kemal, henüz ilkökul dönemindeyken babasının vefatı nedeniyle önce dayısının yanında bir müddet kalmış, sonra teyzesinin daveti üzerine annesi ile birlikte tekrar Selanik’e dönüşlerinde Sivil Rüştiye (Ortaokul) mektebine yazılmış, ancak Kaymak Hafız olarak anılan Matematik öğretmeni Hüseyin Efendi’nin dayak atması nedeniyle okuldan ayrılmıştır. Atay, bu öğretmenle ilgili olarak Atatürk’ün “Berbat bir adamdı. Ondan çok korkardım. Beni döverse ne yaparım, diye düşünürdüm” dediğini aktarmaktadır.²¹ Rüştiye’den ayrılan Mustafa, komşuları Binbaşı Kadri Bey’in oğlunun Askerî Rüştiye mektebine devam etmesi nedeniyle giydiği askerî elbiselere imrenir, o okula devam etmek ister. Ancak annesi asker olması konusunda pek istekli değildir. Mustafa, kimseden habersiz Askerî Rüştiye mektebinin sınavlarına girerek başarılı olur,

¹⁶ Vamık D. Volkan-Norman Itzkowitz, *Ölümsüz Atatürk*, (İstanbul: Bağlam Yayınları, 2006), 458

¹⁷ Atay, *Çankaya*, 22; Enver Behnan Şapolyo, *Mustafa Kemal Atatürk*, (İstanbul: Kopernik Yayıncılık, 2018), 39

¹⁸ Volkan, *Ölümsüz Atatürk*, 458

¹⁹ Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal 1881-1919*, 63-64

²⁰ Atadan, *Büyük Kardeşim Atatürk*, 184-190

²¹ Atay, *Çankaya*, 21; Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk: Okul ve Genç Subaylık Anıları*, 62

bu mektebin üçüncü sınıfına kabul edilir. Annesi çaresiz razı olur. Bu okulda kendisine Kemal ismini veren matematik öğretmenin dikkatini çeker.²² Askerî Rüştîye tercihi Mustafa Kemal için “*hayatı boyunca kader tayin edici bir dönüm noktası*” olarak değerlendirilmektedir.²³ Kardeşi Makbule Hanım, Mustafa Kemal’in henüz Askerî Rüştîye’de okuduğu dönemde siyasi konularla ilgilenmeye başladığını, okulda öğrencilerin din dersleri öğretmeni ile dalga geçtiğini, öğretmenin, cennetteki ırmaklar gibi olmayacak şeyler anlattığını söylediğini, bu yüzden annesinin kızdığını aktarmaktadır.²⁴

Mustafa Kemal’in Askerî Rüştîye sonrasındaki eğitimle ilgili tercihlerinde askerî okul öğretmenlerinin rehberliğinin etkili olduğu görülmektedir. Mustafa Kemal, İstanbul’da eğitimine devam etmek isterken, Kurmay Hasan Bey’in yönlendirmesiyle Manastır Askerî İdadi’sine (Askerî Lise) kaydı yapılır.²⁵ Askerî İdadi’de Fransızcasının yetersiz olduğunu fark eder. Tatil dönemlerinde Selanik’e geldiğinde gizlice Fransız mektebinin özel sınıfına devam ederek Fransızcasını geliştirir.²⁶ Arkadaşı Ömer Naci’nin etkisiyle bir dönem şiir ve edebiyata merak sarar. O dönem sürgünde olan Namık Kemal’in şiirleriyle burada tanışmış, Mithat Paşa’yı burada okumuştur.²⁷ Öğretmenlerinden Mehmet Asım Efendi’nin uyarısıyla edebiyatla ilgilenmekten vazgeçer. Öğretmeni iyi bir asker olması yönünde telkinde bulunmuştur. Tarihe olan merakı ile birlikte iyi bir asker olma hedefi bu dönemde Mustafa Kemal’in zihin dünyasında netleşmiştir. Manastır çevresinde Sırp ve Bulgar çetelerinin Türk köylerine baskınlar yapması, 1897’de çıkan Yunan savaşı ve bu savaşa katılan gönüllülerle ilgili gözlemleri, kendisinin de bu savaşta gönüllü olmaya yönelik adım atmasına sebep olmuştur.²⁸ Bu yaşantıları, Mustafa Kemal’in Cumhuriyet’in kuruluş felsefesinin temellerinden birini oluşturan millîyetçilik düşüncesinin oluşumunda ilk etkiler olarak değerlendirmek mümkün olabilir.²⁹ Atay’ın “*Mustafa Kemal’in Atatürkçülüğü bu okulda başlayacaktır*” ve “*Ordu aydınlarında bir uyanış vardır. Onlara göre de baş çare saray istibdadını yıkıp memleketi meşrutiyet rejimine kavuşturmaktadır.*”³⁰ değerlendirmesi, Manastır

²² Atay, *Çankaya*, 22; Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal 1881-1919*, 60

²³ Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal 1881-1919*, 52

²⁴ Atadan, *Büyük Kardeşim Atatürk*, 179-181

²⁵ Şapolyo, *Mustafa Kemal Atatürk*, 38

²⁶ Şerafettin Turan, *Atatürk’ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar*, (Ankara: TTK Yayınları, 2010), 6; Atadan, *Büyük Kardeşim Atatürk*, 198-199

²⁷ Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal 1881-1919*, 59-60; Tezcan (Der.), *Mustafa Kemal Atatürk (O Bir İnsandı)*, 24

²⁸ Atay, *Çankaya*, 23-24; Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk: Okul ve Genç Subaylık Anıları*, 66-67

²⁹ Meydan, *Atatürk İle Allah Arasında*, 99; Kinross, *Atatürk Bir Milleti Yeniden Doğuşu*, 26-27

³⁰ Atay, *Çankaya*, 25, 33; Ayrıca bkz. Atadan, , *Büyük Kardeşim Atatürk*, 193-193; Ortaylı, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk*, 51

Askerî İdadisi'nin Mustafa Kemal'in düşünce dünyasının şekillenmesindeki etkisine işaret etmektedir.

Mustafa Kemal, Manastır Askerî İdadisini bitirdikten sonra İstanbul Kara Harp Okuluna kaydolmuştur. Lewis bu okulu “*gizli muhalefetin en başta gelen merkezlerinden biri*” olarak değerlendirir.³¹ Harp Okulundaki eğitim süreci, Mustafa Kemal'in düşünsel mayalanmasının gerçekleştiği dönem olarak değerlendirilebilir. Kendi anlatımlarından hareketle, bu dönemde Osmanlı'nın çöküşü ve memleketin kurtuluşuna dair yoğun bir zihinsel mesai harcadığı, bu yüzden derslerine bile yeterince zaman ayıramadığı ifade edilmektedir. Harp okulunun son sınıfında iken yakın arkadaşları ile birlikte gizlice çıkardıkları dergi ile muhalif düşüncelerini yaymak için çaba gösterirler.³² Gizli bir şekilde yürütülen bu faaliyetlere Harp Akademisinde de devam edilmiş, derginin şikâyet konusu olması ve okul müdüründen uyarı almaları üzerine bağımsızlık mücadelesini birlikte yürüttükleri okul arkadaşı Fethi (Okyar)'ın Sultan Abdulhamit'in oturduğu Yıldız Sarayı'nı göstererek, “*Hep o adamın başının altından çıkıyor bunlar. Sarayı başına yıkmadıkça rahat yok. Elime fırsat geçerse altına bomba koyardım*”³³ sözü, Mustafa Kemal'in de içinde bulunduğu asker öğrencilerin bir kısmında oluşan tepkiyi göstermesi açısından dikkate değer kabul edilebilir. Mustafa Kemal'in okul hayatı boyunca Abdülhamit rejimine karşı mücadele içerisinde olduğuna dikkat çekilmektedir.³⁴ Cebesoy, bu askerî okulda padişahın talimatı gereği beş vakit namazın zorunlu tutulduğundan, pek çok askerin abdestsiz olarak namaza gittiklerinden söz etmektedir.³⁵ Dönemin asker tanıklarından Rahmi Apak da Harp okulunda moral eğitimin düşünülmediğinden, askerî liselerde, Rüştiyelerde verilen moral eğitimle Ramazan günlerinde camilerde verilen vaazlardan müstehzi bir dille söz eder.³⁶ Mustafa Kemal'in 1908 yılında görevi nedeniyle bulunduğu Bingazi'de kendisine Kur'an-ı Kerim'i göstererek : “*Siz Halife-i Zîşan efendimiz Hazretlerine fenalık yapmayacağınıza dair bu kitap üzerine yemin eder misiniz?*” sorusuna verdiği: “*Ben bu kitabı tebcil ve takdis ederim. Ve bunun namına namusum üzerine yemin ederim ki Halife denilen adama bu kitabın haricinde hiçbir fenalık yapmayacağım.*” cevabı, üstü örtülü bir şekilde Osmanlı halifesine yönelik tepkisini ortaya koymaktadır.³⁷

³¹ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Boğaç Babür Turna, (Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2009), 329

³² Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk: Okul ve Genç Subaylık Anıları*, 94-95; Kinross, *Atatürk Bir Milleti Yeniden Doğuşu*, 34; Şevket Süreyya Aydemir, “*Atatürk'ün Kişiliği*”, *Atatürk'e Saygı*, (Ankara: TDK Yayınları, 1969), 19; Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, (Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2008), 6-7

³³ Atay, *Çankaya*, 35-36; Tezcan (Der.), *Mustafa Kemal Atatürk (O Bir İnsandı)*, 31-32; Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk: Okul ve Genç Subaylık Anıları*, 107-108

³⁴ *Atatürk and The Turkish Revolution*, (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1999), 5

³⁵ Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk: Okul ve Genç Subaylık Anıları*, 73-74

³⁶ Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Anıları*, (Ankara: TTK Yayınları, 1988), 12-13

³⁷ Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, 92-93

Harp okulunda öğrencilik döneminde özel hayatı ile ilgili tercihlerinin genelde hayata bakışını, özelde ise dinî hayata dair yaklaşımlarını etkilediğini ifade etmek mümkündür. Bu döneme kadar bira dışında alkollü içki kullanmamış olan Mustafa Kemal, bu dönemde arkadaşları ile birlikte Beyoğlu'ndaki eğlence yerlerine gitmeye başlamış, yakın arkadaşı Ali Fuat (Cebesoy) ile gittikleri Büyükkada'da hayatı boyunca devam ettiği rakıyı ilk defa içmiştir.³⁸ Yine bu dönemde Batı müziğine yönelmiş, tatillerde Selanik'e geldiğinde vals etmeyi öğrenmiş ve bir kurmayın dans etmesini bilmesi gerektiğini ifade etmiştir.³⁹ Ortaylı, Mustafa Kemal'in askerî eğitim ve askerî memuriyeti boyunca “*modernist, dünyaya açık, dinî inançlarını çok öne koymayan, bunların üzerinde, bunun ritüeli üzerinde pek hassas davranmayan takımdan*” olduğunu belirtir.⁴⁰

Genelkurmay başkanı Asım Gündüz'ün Atay'a ilettiği bilgiye göre Mustafa Kemal Harp Okulu'nda öğrenci olduğu dönemde Fransızcasını ilerletmek için yabancı bir hanımdan dersler almış, Paris'te bulunan hürriyetçilerin çıkardığı gazeteleri ve Fransızca gazeteleri getirterek, kapalı gizli odada başka öğrencilerle bu gazetelerden edindiği fikirleri paylaşmıştır.⁴¹ Voltaire, J.J. Rousseau, T. Hobbes, J.S.Mill gibi Batılı düşünürlerin eserleriyle tanışması da bu dönemde olmuştur.⁴²

3. Meslek Hayatının Düşünce Dünyasına Etkileri

M. Kemal, Harp Okulu'ndan mezun olduktan sonra bir pansiyon tutup arkadaşları ile toplantılar yapmışlardır. Kurtuluş için ilk şartın istibdat rejimine son vermek olduğu ve bunu ancak ordunun yapabileceği konusunda hemfikirdirler. Ancak yapılan toplantılar ve okuldaki gizli faaliyetlerinin takip edildiği ortaya çıkınca arkadaşları ile birlikte Mustafa Kemal de sorgulanarak bir müddet hapis yatar.⁴³ Okul müdürü Rıza Paşa'nın aracılığı ile çözüm bulunur. Bir müddet sonra Genelkurmay'a çağrılan Mustafa Kemal, teşkilatlanma konusunda daha rahat hareket edebileceğini düşündüğü Selanik'e atanmayı istese de beşinci ordu bünyesinde Şam'a görevlendirilir.⁴⁴

M. Kemal'in Şam'da bulunduğu dönemde resmî askerî görevinde başarılı olduğu ifade edilmekte, bununla birlikte düşünce dünyasında var olan “*istibdat rejimini ortadan kaldırma*”

³⁸ Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk: Okul ve Genç Subaylık Anıları*, 109-114; Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004), 20; Kinross, *Atatürk Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, 31-32

³⁹ Atay, *Çankaya*, 36-37, 379

⁴⁰ Ortaylı, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk*, 34

⁴¹ Atay, *Çankaya*, 36

⁴² H. C. Armstrong, *Bozkurt Kemal Atatürk'ün Yaşamı*, Çev. Ahmet Çuhadır, (İstanbul: Kamer Yayınları, 2015), 25

⁴³ Emin Muhammed Said, Kerim Halil Sabit, *Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Hayatı-Anadolu'da Türk Millî Mücadelesi*, Çev. Zekeriya Kurşun, (İstanbul: Doğan Kitap, 2010), 16

⁴⁴ Atay, *Çankaya*, 38-39; Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk: Okul ve Genç Subaylık Anıları*, 141-146

hedefine yönelik adımlar da attığı belirtilmektedir. Bu kapsamda iki arkadaşı ve Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra Çorum milletvekili olarak görev yapan, o dönemde düşünceleri nedeniyle Şam'a sürgün edilmiş ve orada ticaretle uğraşan Mustafa Cantekin'in de desteğiyle gizli bir şekilde teşkilatlanma kararı alınmış, “*Vatan ve Hürriyet Cemiyeti*” kurulmuş, Ali Fuat Cebesoy ve arkadaşları tarafından Beyrut'ta bir şubesi açılmıştır.⁴⁵ Mustafa Kemal, Şam'da süvari stajını bitirip Yafa'da piyade stajına gideceği günlerde arkadaşı olan kumandanın oğlunun yardımı ile gizlice Selanik'e gitmiş, burada askerî okuldan tanıdıkları ile bir araya gelerek “*Vatan ve Hürriyet*” cemiyeti kurulmuş, Mustafa Kemal'in teklifiyle silah üzerine yemin edilerek teşkilatlanma çalışmaları başlatılmıştır.⁴⁶ Bu gizli örgütlenmenin temel hedefi, Mustafa Kemal'in ifadesiyle “*yıklılmak üzere bulunan bir imparatorluktan önce bir Türk devleti çıkarmaktır.*”⁴⁷ 27 Eylül 1907'de Mustafa Kemal'in üçüncü ordu sorumluluğunda olan Selanik'e tayin edilmesi sürecinde Vatan ve Hürriyet Cemiyeti, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile birleşmiştir. Mustafa Kemal Selanik'te İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gizli toplantılarına katılmaya başlamış, Fethi (Okyar), Ali Fuat (Cebesoy) gibi yakın arkadaşları ile çeşitli ortamlarda atılacak adımlara dair değerlendirmeler yapmıştır.⁴⁸ Atatürk'ün yaveri olarak görev yapan Salih Bozok, Mustafa Kemal'in Erkân-ı Harbiye Kolağası (Kıdemli Yüzbaşı) olarak görev yaptığı Selanik'te ordu mensuplarını teşkilatlandırmak üzere gizli bir dernek kurduğunu, ancak Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'dan gelen bir telgrafla acilen İstanbul'a gönderildiğini, bu duruma Mustafa Kemal'in faaliyetlerinden rahatsız olanların şikâyetlerinin sebep olduğunu belirtir ve Mustafa Kemal'in İstanbul'a gitmek için istasyonda trene binerken kulağına eğilip, “*arkadaşlara söyle, sakın umutsuz olmasınlar, çalışmaya devam etsinler. İnsan çalışmaya karar verdikten sonra yerin ve zamanın önemi yoktur. Ben İstanbul'da da aynı ısrarla çalışacağım*” dediğini aktarır.⁴⁹

Mustafa Kemal'in Şam'da olduğu dönemde özel hayatı ile ilgili aktarılan bir anekdot, onun, hayata bakış açısına dair tercihlerini yorumlamak bakımından önemlidir. Atay'ın ifadesiyle Şam, Mustafa Kemal için “*taassubun hükmü altındaki tüm şark şehirleri gibi bir hayat zindanıdır.*” Bir akşam evine dönerken geçtiği sokaktan bir mızıka sesi işitir. Başını uzatıp kapıdan baktığında Hicaz demiryolunda çalışan İtalyan işçilerin kadınlı erkekli şarap içerek dans ettiklerini görür. Üzerinde üniforması olduğu için içeri girmemiş, ertesi gün bir işçi elbisesi satın alarak bu

⁴⁵ Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk: Okul ve Genç Subaylık Anıları*, 157-158; Kinross, *Atatürk Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, 39-40; Emin Muhammed Said, Kerim Halil Sabit, *Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Hayatı-Anadolu'da Türk Millî Mücadelesi*, 16

⁴⁶ Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal 1881-1919*, 88-89, 97; Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk: Okul ve Genç Subaylık Anıları*, 160-163; İnan, *Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi*, 48

⁴⁷ Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk: Okul ve Genç Subaylık Anıları*, 170

⁴⁸ Atay, *Çankaya*, 49-59

⁴⁹ Doğu Polat (Yay. Haz.), *Atatürk'ün Yaveri Salih Bozok Anlatıyor*, (İstanbul: Alaca Yayınları, 2019), 13, 17-19

kahveye gelmiş, bu eğlenceye katılmayı burada kaldığı süre içerisinde alışkanlık haline getirmiştir.⁵⁰ Atay, Mustafa Kemal'in özel hayatı ile ilgili tercihlerindeki yaklaşımını “*O devirde yaşama ve onun zevklerini yaratan şeyler, kadın, içki, açık eğlence, dans, flört, hepsi ayrı ayrı günahdır. Hiç olmazsa gizli olmalıdır. Kimse görmemeli ve duymamalıdır. Mustafa Kemal'in huyu da gizliliği gurur ezici bulması idi. Ahlakın softaca da halkça da anlaşılma ve zorlama, sıkı ve baskısına karşı idi*” şeklinde değerlendirmektedir.⁵¹ Armstrong, Mustafa Kemal'in Birinci Dünya Savaşı öncesinde askerî ateşe olarak görevli gittiği Sofya'da özel bir dans hocasından klasik dans usullerini öğrendiğini, kokteyl salonları ve defileleri takip ettiğini belirtir.⁵² Sofya'da bulunduğu dönemde gördüğü ve Yaveri Salih Bozok'a yazdığı mektupta yer verdiği Fransızca mısralar, o dönem Mustafa Kemal'in duygu ve düşünce dünyasına dair fikir verebilir: “*Le vie est breve / Un peu de reve, / Un peu d'amour / Et puis bonjour.. / La vie est vaine / Un peu de peine, / Un peu d'espoir/ Et puis bonsoir... Hayat kısacık / Azıcık hayal / Sevgi azıcık / Derken merhaba .. hayat anlamsız / Biraz ıstırap / Ve umut yalnız / Derken elveda*”⁵³

Mustafa Kemal'in 1908 II. Meşrutiyet sonrası İttihat ve Terakki Cemiyeti yöneticileri ile yönetim politikaları konusunda ters düştüğü, bu dönemde askerî görevlere yoğunluk verdiği, bununla birlikte yönetimin şekillenmesi hususunda çabalarını devam ettirdiği görülmektedir. Mustafa Kemal'in yönetici olarak görev aldığı pozisyonlarda ortaya koyduğu tutum ve davranışlar, düşünsel dünyasını yansıtan örnekler olarak kabul edilebilir. O, Batı tarzı bir model öngörmektedir. Bu modelin yansımalarının askerî görevleri nedeniyle bulunduğu ortamlardaki tercihlerinde de görülmesi mümkündür. Örneğin, Selanik'te 38. Piyade Alay Komutanlığına tayin edilen Mustafa Kemal, görevi devralmak üzere geldiğinde teftiş pozisyonunda hazır olan alay askerlerini daha önce uygulandığı şekilde “*Selamün aleyküm*” yerine “*Merhaba asker*” diyerek selamlar. Asker tarafından bir an şaşkınlıkla karşılanan bu selamlamaya asker tarafından aynı şekilde karşılık verilir.⁵⁴

Mustafa Kemal, 1912 Balkan Savaşları, 1914'te başlayan Birinci Dünya Savaşı ve savaş sonunda Osmanlı topraklarının paylaşılması sürecinde asker olarak çeşitli görevlerde bulunmuştur. Bu görevleri icra ederken öğrencilik döneminde düşünsel dünyasında oluşturduğu toplumsal

⁵⁰ Atay, *Çankaya*, 48; Kinross, *Atatürk Bir Millet'in Yeniden Doğuşu*, 38-39

⁵¹ Atay, *Çankaya*, 92

⁵² Armstrong, *Bozkurt Kemal Atatürk'ün Yaşamı*, 55; Ayrıca bkz. Kinross, *Atatürk Bir Millet'in Yeniden Doğuşu*, 81-83

⁵³ Polat (Yay. Haz.), *Atatürk'ün Yaveri Salih Bozok Anlatıyor*, 38; Kinross, *Atatürk Bir Millet'in Yeniden Doğuşu*, 84

⁵⁴ Atay, *Çankaya*, 75; Niyazi Ahmed Banoğlu, (Der.), *Fıkra, Nükteler ve Çizgilerle Atatürk*, (İstanbul: Ercan Matbaası, 1954), 14-15

değişimin nasıl gerçekleştirilebileceğine dair gündemin hep var olduğu söylenebilir. Bu dönüşüme dair hedef ve planlamaların istiklal mücadelesi sürecinde de zaman zaman ifade edildiği görülmektedir. Nitekim Mustafa Kemal, Anadolu’da kurtuluş için ilk adımların atıldığı bir dönemde “*Bugünkü yapacağımız, vatani parçalanmaktan ve milleti esir olmaktan kurtarmaktır. Ama vazifemiz bununla bitmeyecektir. Medeni milletler arasında faal bir unsur olabileceğimizi ispat etmemiz lazımdır.*” düşüncesini dile getirmektedir.⁵⁵ Meydan, savaş döneminin, farklı cephelerde bulunan Mustafa Kemal’e öğrenciliği dönemindeki teorik planları hayata geçirme fırsatı verdiği gibi, manevi değerler üzerinde yeniden düşünme imkânı oluşturduğunu da belirtmektedir.⁵⁶

4. Mustafa Kemal’in Düşünce Dünyasının Entelektüel Kaynakları

Mustafa Kemal’in zihin dünyasında, pek çok Osmanlı aydını ve bürokratı gibi temel problem olarak, ülkenin içine düştüğü zor durumdan kurtaracak çarenin ne olduğu ile ilgili sorunun cevabı, “*biz Batılı bir millet ve bir Batı devleti olmadıkça kurtulamayız. Bizi Batılı bir millet olmaktan alıkoyan gelenekler ve müesseseler ortadan kalkmalıdır.*” şeklinde ifade edilebilecek yaklaşımdır.⁵⁷ Bu yaklaşımın oluşmasına zemin hazırlayan düşünsel-psiko-sosyal faktörlerin neler olduğuna dair verilebilecek cevaplar, Cumhuriyet sonrası dinî hayatı da içine alan sosyal yaşamın anlaşılmasına katkı sağlayabilir.

Kurucu liderlerin toplumsal hayatın şekillenmesinde özel bir etkiye sahip oldukları söylenebilir. Bu etkinin kaynağını kuşkusuz kurucu liderin düşünsel tercihi ve düşüncelerini hayata geçirme konusunda gösterdiği kararlılık derecesi oluşturmaktadır. Bu liderlik misyonunda genetik faktörlerin yanında düşünsel tercihleri oluşturan çevresel koşulların da dikkate değer olduğu ifade edilebilir. Mustafa Kemal’in eğitim aldığı askerî okulların inanç ve düşünce dünyasında önemli izler bıraktığı görülmektedir. Mustafa Kemal, eğitim döneminin etkilerine dair Rüşdiye Mektebi birinci sınıfındaki bir öğretmeni ile ilgili olarak “*bana henüz ibtidai şeyler öğretirken istikbal için ilk düşünceleri de vermişti*” değerlendirmesini yapmaktadır.⁵⁸ Övgüyle bahsettiği öğretmen, Vatan ve Hürriyet derneğinin Selanik şubesinin kuruluşunda da yardımlarını gördüğü, Selanik Askerî Rüştiyesinde Fransızca öğretmeni olan Yüzbaşı Nakiyüddin Yücekök’tür.⁵⁹ Mustafa Kemal’in tarihe ilgi duymasını sağlayan, derslerde Fransız devrimi, diğer

⁵⁵ Atay, *Çankaya*, 232, 284

⁵⁶ Meydan, *Atatürk İle Allah Arasında*, 201, 209

⁵⁷ Atay, *Çankaya*, 429

⁵⁸ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I-III, (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, 1997), II, 205

⁵⁹ Unat, “*Atatürk’ün Öğrenim Hayatı ve Yetiştigi Devrin Milli Eğitim Sistemi*”, 71-89

devrimler ve düşünce hareketleri ile ilgili bilgiler veren Tarih öğretmeni Mehmet Tevfik Bilge de bu dönem Mustafa Kemal'i etkileyen öğretmenlerden biri olmuştur.⁶⁰

Mustafa Kemal'in düşünsel anlamda yeniden doğuşunu sağlayan kaynaklardan birinin, okuduğu kitaplar olduğu söylenebilir. Dünya tarihi, İslam tarihi, Türk tarihi, din, siyaset, iktisat, sanat, edebiyat, musiki, dil, bilim, felsefe, hukuk, tıp, coğrafya, inşaat gibi pek çok farklı alanlarda okumalar yaptığı,⁶¹ *Meşveret*, *Mizan*, *İctihad*, Jön Türklerin çıkardığı *Osmanlı* gibi gazete ve dergileri takip ettiği,⁶² oldukça zengin olan kütüphanesinde yerli yabancı pek çok eserin bulunduğu, bu eserlerin bir kısmının tamamını okuduğu, dikkatini çeken bazı cümlelerin altına özel işaretler koyduğu ifade edilmektedir.⁶³ Okuduğu kitaplar arasında genelde dinlere, özelde İslam'a dair eserlerin de önemli bir yer tuttuğu, bu eserler arasında Ruşeni Bey'in *Din Yok Milliyet Var*, Leone Caetani'nin *İslam Tarihi*, Dozy'nin *İslam Tarihi Üzerine Deneme*, Ernest Haeckel'in *Din ve Evrim* gibi dine eleştirel yaklaşan eserlerin de olduğu bilinmektedir.⁶⁴

Mustafa Kemal'in düşünce dünyasının oluşumunda meşrutiyet kuşağını etkileyen edebiyatçıların katkılarına dikkat çekilmektedir. Vatan ve özgürlük vurgularıyla Namık Kemal'in, Türkçülük/ulusçuluk fikirleri ile M. Emin Yurdakul'un ve Ziya Gökalp'in, devrimci yönelimleri ile Tevfik Fikret'in etkisi özel olarak dile getirilmektedir.⁶⁵ Genç bir subayken iki arkadaşıyla birlikte gizlice kurduğu derneğin adının "*Vatan ve Hürriyet*" olması da bu etki bağlamında yorumlanmaktadır.⁶⁶

Mustafa Kemal'in kitaplarını okuduğu, düşüncelerini takip ettiği kişilerden biri, Şehbenderzâde Ahmet Hilmi'dir. Onun, Ahmet Hilmi'nin *Allah'ı İnkâr Mümkün müdür?* kitabı ile *Tarih-i İslam* kitabının bazı bölümlerinin altını çizerek okuduğu, A. Hilmi'nin özgürlük, gelişme vb. düşüncelerini değişik biçimlerde kullandığı ifade edilmektedir.⁶⁷

⁶⁰ Turan, *Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar*, 5-6; Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk: Okul ve Genç Subaylık Anıları*, 66

⁶¹ Mustafa Kemal'in tarih alanına özel bir ilgi duyduğu görülmektedir. Örneğin, 14 bin yıl önce efsanevi bir medeniyet olarak yaşadığı iddia edilen "*Mu Medeniyeti*" ile ilgili 3 farklı kitap okumuştur. (Mu Kıtası, Mu'nun Çocukları, Mu'nun Mukaddes Sembolleri) Bkz. Gürbüz D. Tüfekçi, *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar –Eski ve Yeni Yazılı Türkçe Kitaplar*, (Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1983), 376-396; Ayrıca bkz. Kardeş, *Atatürk'ün Okudukları ve Yazdıkları*, 35-39

⁶² Kardeş, *Atatürk'ün Okudukları ve Yazdıkları*, 27

⁶³ Sadi Borak, "*Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar ve Kitaplığı*", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 9/25, 83

⁶⁴ Tüfekçi, *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar –Eski ve Yeni Yazılı Türkçe Kitaplar*, 330; Meydan, *Atatürk İle Allah Arasında*, 240-242

⁶⁵ Meydan, *Atatürk İle Allah Arasında*, 173-174; Dönmez, *Atatürk'ün Çağdaş Toplum ve Din Anlayışı*, 68-78; Tanör, *Kurtuluş Kuruluş*, 181; Mustafa Albayrak, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Tarihsel Gelişimi*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1999), 36.

⁶⁶ Ş. Turan, *Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar*, 7-8, 16, 18-20

⁶⁷ Ş. Turan, *Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar*, 21-24

Mustafa Kemal'in düşünce dünyasında Fransız devriminin etki alanlarından biri olan millîyetçilik düşüncesinin önemli bir yer işgal ettiği kabul edilmektedir. Manastır İdadisinde okuduğu dönemde Tarih öğretmeni olan Mehmet Tevfik'in etkisiyle tarihe merak saran Mustafa Kemal, farklı ulusların millîyetçilik düşüncesinin tetiklediği bağımsızlık mücadelelerinin de etkisiyle Türk tarihi ile ilgili okumalar yapmış, Türk aydınları arasında en çok tutulan Mustafa Celalettin ile Yahudi asıllı Fransız Yazar Leon Cahun'un kitaplarını okumuştur. Mustafa Celalettin'in 1870'de yazdığı *Eski ve Modern Türkler* kitabını okurken Türklerin uygarlık dışı bir millet olduğu yolundaki suçlamaların yanlışlığı, halifeliğin Osmanlı tarihinde olumsuz etki yaptığı, Türk bilginlerinin Arapça adlar taşımasının yanlışlığı, Arapça alfabesinin Türkçe dil yapısına uygun olmadığına dair cümlelerin altını çizmiş, bazı sayfa kenarlarına “çok mühim” şeklinde not tutmuştur. Türklerin İslamiyet'i kabullerinin ulus kimliğini yok ettiği, İslamiyet'in Türkleri geliştirmek yerine kendi ulusal değerlerinden kopardığı savı kabul görmektedir.⁶⁸ Tanör, ulusalcılık kavramının Mustafa Kemal'in düşünce donanımının önemli bir alanını oluşturduğunu, Osmanlı'dan kopmuş olan Sırların, Bulgarların, Yunanların, Arapların mücadelelerine bağımsızlık savaşı olarak baktığını, sıranın Türklere geldiğini düşündüğünü belirtir.⁶⁹ Mustafa Kemal'in, harbiye yıllarından itibaren pozitivist bir tarihsel bakışa sahip olduğu,⁷⁰ Cumhuriyet sonrasında Osmanlı ve İslam tarihinden kopan, kökleri daha gerilere uzanan bir tarihin gerekliliğine inandığı ifade edilmektedir.⁷¹ Bu okumaların Cumhuriyet sonrası hayata geçirilen pek çok düşüncenin erken dönemlerde Mustafa Kemal'in düşünce dünyasındaki varlığına işaret ettiği kabul edilebilir.

Mustafa Kemal'in 1930 sonrasında okullarda ders kitabı olarak okutulması planlanan Tarih kitaplarının İslam Tarihi ile ilgili bölümleri ile özel olarak ilgilendiği görülmektedir. 1931 yılında Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti tarafından yürütülen tarih ders kitabı yazımı Mustafa Kemal Paşa tarafından kontrol edilmiş, İslam tarihi ile ilgili bölüme tepki göstermiş, düzeltilmesini istemesine rağmen yapılan düzeltmeyi beğenmemiş ve Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti Başkanlığına 80 yıl boyunca sansürlendiği iddia edilen bir mektup yazmıştır. Mektupta ilgili bölümü hazırlayan Zakir Kadiri ile ilgili olarak “*Camii Ezher kaçkını*”, “*sersem*”, “*cahil*” gibi ifadeler kullanılmış, hazırlanan metin “*örümcek Arap yazılı paçavra*” olarak nitelendirilmiştir. Zakir Kadiri,⁷² Mustafa Kemal Paşa'nın talimatıyla görevden alınmış, yerine İslam Tarihi ile ilgili bölümü yazmak üzere Şemsettin Günaltay görevlendirilmiştir. İlgili mektupta İstanbul'da neşr edilen gazetelerde roman

⁶⁸ Ş. Turan, *Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar*, 25-27

⁶⁹ Tanör, *Kurtuluş Kuruluş*, 156

⁷⁰ İlber Ortaylı-İsmail Küçükkaya, *Cumhuriyet'in İlk Yüzyılı*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2017), 91

⁷¹ Zafer Toprak, *Atatürk Kurucu Felsefenin Evrimi*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020), 40

⁷² Kısa hayatı için bkz. Atilla Oral, *Atatürk'ün Sansürlenmiş Mektubu*, (İstanbul: Demkar Yayınevi, 2018), 30-31

diye okunan bazı tarihi eserlerin hakiki tarih vesikası olarak değerlendirilebileceği ve şöyle izah olunabileceği belirtilir: “Arabistan yarımadasının kumsal çöllerinden (İkra, Bismi, Rabbi) safsatasını esas tutmuş olan Araplar, medeni cihanlarda, bilhassa Türk zengin medeni muhitlerinde bu ibtidai ve cahiliyet devrinin timsali olan düstura dayanarak yapmadıkları tahrifat kalmamıştır. Bu zihniyetle hareket edenler İslam’dan evvel cihanşümul Türk medeniyetinin bütün vesikalarını imha etmekte beis görmediler. Yazacağınız İslam tarihinde bu cihetin toplayabileceğiniz vesikalara müsteniden izah olunmasını mühim görürüm.”⁷³

Mustafa Kemal’in İslam tarihi ile ilgili düşüncelerinin büyük oranda Cumhuriyet döneminde pek çok tenkide muhatap olan Oryantalist Leone Caetani’nin beş ciltlik *İslam Tarihi* (Annali Dell’Islām) kitabına dayandığı, Atatürk’ün Hüseyin Cahit’in kitabı tercümesinden önce manevi kızı Afet İnan’a ilk yedi sayfasını tercime ettirdiği ifade edilmektedir.⁷⁴ *Tarih II Ortazamanlar* kitabını yazarken Hz. Muhammed’in hayatı ile ilgili bölümde Caetani’nin bu kitabını referans aldığı görülmektedir. Atatürk’ün özel kitaplığında yer alan Caetani’nin kitabında, peygamberliğin Hz. Muhammed’e vahiy yoluyla verilen bir vazife değil, Hz. Muhammed’in peygamberliğinin düşünsel gelişim ve mücadele sürecinde ortaya çıktığı, peygamberin vahye bir çok inceleme ve çalışma sonunda edebi bir biçim verdiği, “kendi düşüncelerini «vahiy» biçiminde gösterdi”ği, İslam’ın, “kendinin bulduğu ve doğru olduğuna inandığı yeni bir din” olduğu iddiaları, altı çizilen düşünceler olarak dikkat çekmektedir.⁷⁵ Diğer taraftan 1 Kasım 1922 tarihinde saltanatın kaldırılması münasebetiyle yaptığı konuşmada Hz. Muhammed’den (a.s.) “*Hâtemü’l-Enbiya*”, “*Rasûl-ü Ekrem*” olarak söz etmekte, peygamberlik vazifesini, vahiyle irtibatlandırmaktadır.⁷⁶ Mustafa Kemal’in İslamiyet ve hilafet konusundaki düşüncelerinin de Caetani’ye dayandığı belirtilmektedir. Onun Hz. Muhammed’in liderlik vasfına dikkat çekilen bölümün başına “mühim” yazarak dört çizgi ile işaretlemesi,⁷⁷ Cumhuriyet dönemi tarih yazılımlarında da “*Peygamber Muhammed*” yerine pozitivist bir bakış açısının ürünü olarak “*Lider Muhammed*” vurgusu öne çıkmakta, İslam’ın sosyal hayata dair hükümleri tarihsel bakış akıcısıyla değerlendirilmektedir.⁷⁸ Mustafa Kemal’in Samsun’a çıkarken yanında bulunanlardan biri olan Hüsrev Gerede’nin onun inanç dünyasına dair yaptığı değerlendirmede “*Lider Muhammed*”

⁷³ Oral, *Atatürk’ün Sansürlenmiş Mektubu*, 1-4, 11, 67-70

⁷⁴ Muhammed İhsan Hacıismailoğlu, “Leone Caetani’nin Annali Dell’Islām Adlı Eserinin Hüseyin Câhid Tarafından Yapılan Çevirisi Üzerine Bazı Düşünceler ve Türkiye’deki Yansımaları”. *İstem*, 18/36 (2020), 521-540; Ethem Ruhi Fırlı, “*Atatürk ve Din*”, *Türk Kültürü Dergisi*, 384/33 (1995), 193-204

⁷⁵ Tüfekçi, *Atatürk’ün Okuduğu Kitaplar –Eski ve Yeni Yazılı Türkçe Kitaplar*, 341; *Tarih II Orta Zamanlar*, (İstanbul: Maarif Vekaleti-Devlet Matbaası, 1931), 89-90

⁷⁶ *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I-III*, I, 288-289

⁷⁷ Ş. Turan, *Atatürk’ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar*, 33-37

⁷⁸ *Tarih II Orta Zamanlar*, 89-95

yaklaşımının benimsendiğine işaret etmektedir: “*Dindar olup olmadığı hakkında çok söz söyleyenler olmuştur. Benim müşahede ve kanaatim; kâinatın yaratıcısı, her şeyde kudreti mahsus, mevcudatın üstünde büyük bir kuvvete iman ettiği... Hazreti Peygamberi; kendi hükümranlığı haricindeki devletlerde, namını asırlarca hutbelerde okutmakta olmasıyla, en büyük bir siyasi, dâhi olarak tasvir eder.*”⁷⁹ Mustafa Kemal’in, Wells’in “*Cihan Tarihinin Umumi hatları*” isimli kitabında Hz. Peygamberle ilgili yer verilen benzer düşüncelerin de altını çizdiği görülmektedir.⁸⁰

Mustafa Kemal’in okumaları arasında milliyetçilik/ulusçuluğa dair düşüncelerin önemli bir yer tuttuğu söylenebilir. Ruşeni Barkın tarafından yazılan “*Din Yok Millîyet Var*” isimli kitabın Atatürk tarafından okunduğu, şu paragrafın yanına “*alkışlar*” “*aferin*” yazdığı ifade edilmektedir: “*Bizim kutsal kitabımız, bilgiyi esirgeyen, varlığı taşıyan, mutluluğu kucaklayan, Türklüğü yükselten ve bütün Türkleri birleştiren ulusçuluğumuzdur. O halde felsefemizde “din” sözcüğünün tam karşılığı “ulusalcılık”tır. Ulusunu seven, ulusunu yükselten ve ulusuna dayanan insan, her zaman güçlü, her zaman namuslu ve her zaman onurlu bir insandır. Yüksek bir ulusun ulusalcı bireyleri, ak günde mutlu, kara günde dayanıklı ve kanlı günde ezicidir.*”⁸¹ Kitabın bir başka sayfasında yer verilen “*Hangi ulusun yüceliği, Türklüğün ululuğu kadar tarihin bilinmeyen enginlerine uzanmıştır? Ve en nihayet hangi ulus ölürken Azrail’i tepeleyerek dirilmiştir? Dünyada Türk olmak kadar onur mu var? Ve Türk olmak kadar “din” mi var?*” cümlelerinin bulunduğu sayfanın dışına “*aferin, aferin*” yazılmıştır.⁸²

Mustafa Kemal’in yaşadığı dönemde aydınların gündemini meşgul etmeye devam eden bazı siyasi-sosyal hadiselerin onun inanç ve düşünce dünyasına etkisi de bu bağlamda değerlendirilmesi gereken konulardan biridir. Meşrutiyet nesli üzerinde büyük etkisi olan Fransız devriminin Mustafa Kemal’in düşünce dünyasında da önemli izler bıraktığı ifade edilmektedir.⁸³ Tanzimat sonrası ve Cumhuriyet dönemi aydını için Batı büyük ölçüde Fransa’ydı. Tanzimat sonrası başlayan ve II. Meşrutiyet sonrası yoğunlaşan tercüme eserlerin büyük çoğunluğunu Fransızca eserlerin oluşturması, Fransız etkisine işaret olarak yorumlanabilir.⁸⁴ Mustafa Kemal, bir Fransız gazeteciye verdiği demeçte, Fransız ihtilalinin hürriyet mücadelesi hususunda dünyaya örnek olduğunu belirtmekte, “*Biz, hepimiz Fransa’nın hars menbaından içtik*” değerlendirmesini

⁷⁹ R. Hüsrev Gerede, “Atatürk”, *Bellekten*, 20/80 (1956), 565-570

⁸⁰ Tüfekçi, *Atatürk’ün Okuduğu Kitaplar –Eski ve Yeni Yazılı Türkçe Kitaplar*, 129-131

⁸¹ Tüfekçi, *Atatürk’ün Okuduğu Kitaplar –Eski ve Yeni Yazılı Türkçe Kitaplar*, 171,

⁸² Tüfekçi, *Atatürk’ün Okuduğu Kitaplar –Eski ve Yeni Yazılı Türkçe Kitaplar*, 173

⁸³ Bengül Salman Bolat, “*Fransız İnkılabı’nın Türk Modernleşme Sürecine Etkileri*” Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi, 6/1 (2005), 149- 167; Mehmet Akgül, “*Atatürk Dönemi Din Anlayışı ve Dinî Hayat*”, Osman Horata vd. (Ed.), *Cumhuriyet Dönemi Türk Kültürü-Atatürk Dönemi 1923-1938*, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2009), 427

⁸⁴ Z. Toprak, *Atatürk Kurucu Felsefenin Evrimi*, 375

yapmaktadır.⁸⁵ 1928’de Le Matin gazetesi muhabiri ile yaptığı söyleşide de Cumhuriyet’in kuruluşunda Fransız ihtilalinin etkisine vurgu yapmakla birlikte Türkiye’nin kendi şartlarına dikkat çekmektedir: “Fransa İhtilâli bütün cihana hürriyet fikrini nefheylemiştir ve bu fikrin hâlen esas ve menbaı bulunmaktadır. Fakat o tarihten beri beşeriyet terakki etmiştir. Türk demokrasisi Fransa ihtilâlinin açtığı yolu takip etmiş, lakin kendisine has vasf-ı mümeyyizle inkişaf etmiştir. Zira her millet inkılâbını içtimaî muhitinin tazyikat ve ihtiyacına tâbi olan ve hal ve vaziyetine ve bu ihtilâl ve inkılâbın zaman-ı vukuuna göre yapar.”⁸⁶

Fransız devrimine esin kaynağı olan Rasyonalizm ve Pozitivizmin Mustafa Kemal’in düşünsel beslenme kaynakları arasında olduğu kabul edilmektedir.⁸⁷ Mustafa Kemal’in Descartes, A. Comte gibi düşünürlerin kitaplarını okuduğu, Descartes’in *Discours sur la Methode* isimli kitabının Atatürk’ün isteğiyle Türkçeye çevrildiği, pozitivizmin İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin adından başlamak üzere düşünce ve eylemlerinde etkili olduğu belirtilmekte,⁸⁸ Mustafa Kemal’in akıl ve bilim temelinde ortaya çıkan bu düşünce sistemlerinden bir sentez oluşturarak düşünce dünyasını oluşturduğu, dünya tarihi, uygarlık ve ırk sorunu, çağdaş düşünce gibi alanlarda Avrupalı düşünce ve siyaset insanlarının eserlerinden faydalandığı ifade edilmektedir.⁸⁹ Örneğin, sonuna “bir gecede bitirdim” diye not düştüğü Alfred Feuillet’in “Avrupa Milletleri Ruhiyatı” ismiyle tercüme edilen kitabında, “Fransız zekası akılcılığı (muakele ve muhakemeyi) her şeyin üstünde tutar. Her şeyi us ve uslamlama (akıl ve muhakeme) çözer der.” cümlesine özel işaret koymuş ve notlar düşmüştür. Aynı eserde, «Öyle adamın böyle dini olur» ilkesi insanlık toplumunda da geçerlidir. Her ulus dini kendine uydurur.” cümlesi de işaret konulan fikir olarak dikkati çekmektedir.⁹⁰ “Akla, bilime ve deneysel gözleme vurgu yapan tüm akımların” Mustafa Kemal üzerinde az veya çok etkili olduğu,⁹¹ bu yönüyle Atatürk devrimlerinin “insan aklını boş inançlardan, baskılardan kurtarıp, Tanrı’yı insana bıraktığı” değerlendirmesi yapılmaktadır.⁹²

Timur, Atatürk düşüncesinin temel ilkeleri arasında yer alan halkçılık fikrinin pozitivist düşünce ile irtibatlandırılabilceğini, ilim ve laiklik anlayışının da Kemalizm’i pozitivizm paraleline sokan kavramlar olduğunu, Atatürk’ün muasır medeniyete ulaşma hedefi için en önemli referans olarak değerlendirdiği ilim kavramına müsbet bilimlerle eşdeğer bir anlam yüklediğini,

⁸⁵ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I-III, III, 89-90

⁸⁶ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I-III, III, 120

⁸⁷ M. Albayrak, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti’nin Tarihsel Gelişimi, 38

⁸⁸ Timur, Türk Devrimi ve Sonrası, 113

⁸⁹ Ş. Turan, Atatürk’ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar, 11-12, 37-55; Z. Toprak, Atatürk Kurucu Felsefenin Evrimi, 375

⁹⁰ Tüfekçi, Atatürk’ün Okuduğu Kitaplar –Eski ve Yeni Yazılı Türkçe Kitaplar, 30-31, 40

⁹¹ Fehmi İlkay Çeçen, Atatürk’ün Kaleminden Yaratılış ve Din, 51, 60-64

⁹² Ceyhan Atuf Kansu, “Atatürk’ün İlkeleri”, Atatürk’e Saygı, (Ankara: TDK Yayınları, 1969), 62

sosyal bilimleri de aynı anlam alanı içinde değerlendirdiğini ifade etmekte, devrimin temelinde sistemli bir felsefenin olmaması nedeniyle mekanik bir ilim anlayışının devrimin felsefesi haline geldiğine, bu yönüyle Atatürk'ün pozitivist bakış açısını takip ettiğine vurgu yapmaktadır.⁹³ Akgül, Mustafa Kemal üzerindeki pozitivist etkinin bilime, çalışmaya, refaha, zenginliğe ve medeniyete yaptığı yoğun vurgularda aranabileceğini belirtir.⁹⁴ Tanör “*Mustafa Kemal ve kuşağının genç radikalleri Aydınlanma Çağı, Fransız ve Amerikan Devrimi, akılcılık, bilimcilik, Jakobenizm, aydın despotluğu ve kısmen de materyalizmin düşünsel kaynaklarından beslenmişlerdi*” değerlendirmesini yapmaktadır.⁹⁵ Aydın da meseleyi “*Atatürk'ün felsefesi, pozitif bilimleri temele koyan pozitivist felsefe idi*” şeklinde ele almaktadır.⁹⁶ Kılıç ise pozitivistimin dini bilimsel yöntemlerle doğruluğu ispatlanamadığı gerekçesiyle anlamsız olarak gördüğünü, Mustafa Kemal'in ise dinin lüzumlu olduğuna inandığını, bu yönüyle onun pozitivist değil teist bir tutum sergilediğini belirtmektedir. Mustafa Kemal'in bilime yaptığı vurgunun daha çok dinin anlaşılması, yorumlanması ve hayata geçirilmesi ile ilgili olduğunu söylemektedir.⁹⁷

Maddeyi esas alarak metafizik alanı reddeden materyalist düşüncenin⁹⁸ Mustafa Kemal'in düşünce dünyasında izler bıraktığı kabul edilmektedir. Onun, Osmanlı'nın son dönemi ve Cumhuriyet sonrasında Materyalizmin en önemli temsilcisi olarak kabul edilen Abdullah Cevdet'i okuduğu ve etkilendiği kişilerden biri olduğu bilinmektedir.⁹⁹ Abdullah Cevdet'in, 19 Aralık 1924 tarihinde yaptığı görüşmede M. Kemal'in kendisine “*hep yazdıklarınızı, söylediklerinizi yaptım*” dediğini kıvançla ifade ettiği ve yapılanların kendi istedikleri olduğunu dile getirdiği belirtilmektedir.¹⁰⁰ Meydan da Abdullah Cevdet'in harf devrimi, kılık kıyafet, kadın hakları, akıl ve bilim gibi konulardaki düşüncelerinin şaşırtıcı bir şekilde Mustafa Kemal'in düşünceleri ile benzerlik gösterdiğini belirtir.¹⁰¹

Dinî inanç ve değerlere yönelik ağır eleştiriler yönelten Tevfik Fikret'in de Mustafa Kemal'in etkilendiği kişilerden olduğu ifade edilmektedir.¹⁰² Mustafa Kemal'in, Tevfik Fikret'in şiirlerinden bazılarını ezbere bildiği, çeşitli meclislerde kendisini öven ifadeler kullandığı, Mehmet

⁹³ Taner Timur, “*Atatürk ve Pozitivizm*”, CDTA, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1983), I/94-96

⁹⁴ Akgül, “*Atatürk Dönemi Din Anlayışı ve Dinî Hayat*”, 429

⁹⁵ Tanör, *Kurtuluş Kuruluş*, 181

⁹⁶ H. Aydın, *Atatürk'ün Usûl ve Felsefesinden Cumhuriyet'in Resmî İdeolojisine*, 22, 81-84

⁹⁷ Recep Kılıç, “*Atatürk ve Din*”, Osman Horata vd. (Ed.), *Cumhuriyet Dönemi Türk Kültürü-Atatürk Dönemi 1923-1938*, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2009), I/439-445

⁹⁸ Aydın Topaloğlu, “*Materyalizm*”, DİA, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/137-140

⁹⁹ Dönmez, *Atatürk'ün Çağdaş Toplum ve Din Anlayışı*, 78-80

¹⁰⁰ Zeki Arıkan, “*Dr. Abdullah Cevdet ve Dönemi*”, Tarih İncelemeleri Dergisi, 1/1, (1983), 219-226; Atilla Yargıcı, *Kemalizm'in Fikir Kaynakları*, (İstanbul: İttihat Yayıncılık, 1993), 66-67

¹⁰¹ Meydan, *Atatürk İle Allah Arasında*, 149, 195; Ayrıca bkz. Yargıcı, *Kemalizm'in Fikir Kaynakları*, 63-64

¹⁰² Meydan, *Atatürk İle Allah Arasında*, 142-144

Akif-Tevfik Fikret kavgasının başlamasına kaynaklık eden Fikret'in "*Tarih-i Kadim*" şiiri ile ilgili olarak Mustafa Kemal'in "*dünyada yapılması gereken devrimlerin kaynağı*" değerlendirmesini yaptığı, Fikret'i gençler için örnek gösterdiği ifade edilmektedir.¹⁰³ Atatürk'ün "*evet ben de bilirim ki, insan dinsiz olmaz. Fakat Türk'ün dini tabiattır. Bunu size aydınslınız diye söylüyorum.*"¹⁰⁴ ve "*Türk soydan gelme Müslüman değildir; çobanlar sadece güneşi, bulutları ve yıldızları tanır; yeryüzünde bütün köylüler aynısını bilir, çünkü mahsul havaya bağlıdır. Türk, tabiattan başka hiçbir şeyi kutsal tanımaz*"¹⁰⁵ sözleri doğaya yüklenen tanrısal anlamın bir ifadesi olarak yorumlanabilir. Karal, Mustafa Kemal'in hayat felsefesinin "*doğacı*" olduğunu belirtir.¹⁰⁶ Aydın da Mustafa Kemal'in natürist görüşüne dikkat çekmekte ve bu görüşün kaynağının Rousseau olduğunu ifade etmektedir.¹⁰⁷ Mustafa Kemal'in kozmik bir dinî anlayışa sahip olduğu ve Tanrı'nın yerine doğayı koyduğuna dair değerlendirme de bu etkileşimin bir yansıması olarak kabul edilebilir.¹⁰⁸ 25 Haziran 1937'de *The Spectator* mecmuasında kaleme alınan bir yazıda da Mustafa Kemal'in materyalist olmakla birlikte, halkın ruhsal ihtiyaçlarına önem veren bir insan olduğu değerlendirme yapılır.¹⁰⁹

Mustafa Kemal'in pek çok konuşmasında materyalist düşünceleri çağrıştıran ifadelerin varlığı dikkati çekmektedir: "*Hayat herhangi bir tabiat dışı etkenin müdahalesi olmaksızın dünya üzerinde tabii ve zaruri bir kimya ve fizik seyri neticesidir.*"¹¹⁰ "*Tabiatın, her şeyden büyük ve her şey olduğu anlaşıldıkça tabiatın çocuğu olan insan, kendinin de büyüklüğünü ve haysiyetini anlamaya başladı. İşte, insanlar, bu idrak derecesine yükseldikten sonradır ki tabiatın, insanda yarattığı bütün kabiliyetleri, faaliyetlerini serbest olarak yapmak ve inkişaf etmek lazımdır; bu lüzum tabiidir, tabiatın verdiği haktır, fikrine vardılar*"¹¹¹ "*Dünyaca malûm olmuştur ki, bizim devlet idaresindeki ana programımız, Cumhuriyet Halk Partisi programıdır. Bunun kapsadığı prensipler, idarede ve siyasette bizi aydınlatıcı ana hatlardır. Fakat bu prensipler, gökten indiği sanılan kitapların doğmalarıyla asla bir tutmamalıdır. Biz, ilhamlarımızı, gökten ve gaipten değil,*

¹⁰³ Yargıcı, *Kemalizm'in Fikir Kaynakları*, 13-16, 29-30, 50; H. Aydın, *Atatürk'ün Usûl ve Felsefesinden Cumhuriyet'in Resmî İdeolojisine*, 107

¹⁰⁴ Atatürk'ün *Bütün Eserleri*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2008), 25/298

¹⁰⁵ Atatürk'ün *Bütün Eserleri*, 23/269

¹⁰⁶ Karal, "*Atatürk ve Tarih*", *Atatürk'e Saygı*, 95

¹⁰⁷ H. Aydın, *Atatürk'ün Usûl ve Felsefesinden Cumhuriyet'in Resmî İdeolojisine*, 29, 172

¹⁰⁸ Karal, "*İnsan Olarak Atatürk*", 132; Özer Ozankaya, *Atatürk ve Laiklik*, 176-178

¹⁰⁹ Ö. Andaç Uğurlu (Yay. Haz.), *Yabancı Gözüyle Cumhuriyet Türkiye'si (1923-1938)*, (İstanbul: Örgün Yayınevi, 2003), 108.

¹¹⁰ Atatürk'ün *Bütün Eserleri*, 24/18

¹¹¹ Atatürk'ün *Bütün Eserleri*, 23/44-45; Ayrıca bkz. H. Aydın, *Aydınlanma'nın Ana Kucağında Laiklik ve Atatürkçülük*, 95-96

doğrudan doğruya hayattan almış bulunuyoruz”¹¹² şeklindeki değerlendirmeler, bu yaklaşımın sadece birkaç örneği olarak ifade edilebilir.

Armstrong, Mustafa Kemal’in hiçbir inanca sahip olmadığını ifade eder.¹¹³ İngiliz gazeteci Grace Ellison’a verdiği demeçte de Mustafa Kemal’in “*Benim bir dinim yok ve bazen bütün dinlerin denizin dibini boylamasını istiyorum...*” ifadelerini kullandığı belirtilmektedir.¹¹⁴ Mustafa Kemal’in “*Vaktiyle kitaplar karıştırdım. Hayat hakkında filozofların ne dediklerini anlamak istedim. Bir kısmı her şeyi kara görüyordu. “Mademki hiçiz ve sıfıra varacağız, dünyadaki muvakkat ömür esnasında neşe ve saadete yer bulunamaz” diyorlardı. Başka kitaplar okudum, bunları daha akıllı adamlar yazmışlardı. Diyorlardı ki: “Mademki sonu nasıl olsa sıfırdır, bari yaşadığımız müddetçe şen ve şatır olalım.” Ben kendi karakterim itibariyle ikinci hayat telâkkisini tercih ediyorum*”¹¹⁵ beyanatı da yaşam felsefesine dair ipuçları vermektedir.

Mustafa Kemal’in bu bakış açısının bir yansıması olarak ekonomik refahı öncelikli bir hedef olarak belirlediği ve bu refaha ulaşma konusunda geleneksel dinî bakış açısını engel olarak gördüğü ifade edilebilir. Kazım Karabekir, 1923’te M. Kemal ile baş başa yaptığı bir görüşmede onun “*dini ve ahlakı olanlar aç kalmaya mahkûmdurlar*” ifadesini kullandığını, kendisinin bu ifadeye çok şaşırıldığını görünce ifadesini, “*Dini ve namusu olanlar kazanamazlar, yoksul kalmaları kaçınılmazdır. Böyle kimselerle ülke zenginleştirilemez. Onun için önce din ve namus anlayışını kaldırmalıyız. Partiyi bunu kabul edenlerle güçlendirmeli ve bunları çabuk zengin etmeliyiz. Böylece kalkınma kolay ve çabuk olur.*” şeklinde izah ettiğini, kendisinin bu düşünceye itiraz ederek konuyu kendi bakış açısıyla izah ettikten sonra Mustafa Kemal’in “*Dinî ve ahlaki devrim yapmadan önce bir şey yapmak doğru değildir. Bunu da ancak bu ilkeyi kabul edebilecek genç insanlarla yapabiliriz*” dediğini belirtir.¹¹⁶

19. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyılın başlarında bilim dünyasında çokça tartışılan, sosyal bilimler alanında da yansımaları olan Darwin’in Evrim teorisinin de Mustafa Kemal tarafından okunduğu ve düşünsel altyapısının oluşumunda etkili olduğu belirtilir. Atatürk’ün Darwin’in görüşlerini Wells’in *Cihan Tarihinin Umumi Hatları* isimli kitabından okuduğu, bazı bölümlerinin altını çizerek notlar aldığı ifade edilmekte,¹¹⁷ Kemalizm’in dinî inanç ve düşüncelere karşı duruşunun temelinde dinlerin yaratılış teorisinin reddi fikrinin bulunduğu kabul

¹¹² Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I-III, 1/423

¹¹³ Armstrong, *Bozkurt Kemal Atatürk’ün Yaşamı*, 151

¹¹⁴ Grace Ellison, *Turkey To-Day*, (London: Hutchinson Co. Ltd. 1928), 24

¹¹⁵ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I-III, II/324-325

¹¹⁶ Uğur Mumcu, *Kazım Karabekir Anlatıyor*, (Ankara: Um:ag Vakfı Yayınları, 2020), 77-78

¹¹⁷ Tüfekçi, *Atatürk’ün Okuduğu Kitaplar –Eski ve Yeni Yazılı Türkçe Kitaplar*, 73-85

edilmektedir.¹¹⁸ Atatürk, evrimci sosyalist yazar H.G. Wells'ten çok etkilenmiş, Nutuk'ta gönderme yaptığı ve kendisine iki sayfa ayırdığı tek yabancı yazar Wells olmuştur.¹¹⁹ “Devletin Dini İslam'dır” ilkesinin Anayasadan kaldırıldığı ve laikliğin temel ilke olarak uygulandığı 1928 yılı sonrasında Cumhuriyet'in tarih anlayışının her türlü uhrevi unsurlardan arındırılarak oluşturulmasında ve insanın kökeni ile ilgili tezin dinî referanslar yerine bilimsel temelde ele alınması fikrinin oluşmasında başta Wells olmak üzere Avrupalı evrimci yazarların önemli etkisi olmuştur. Bu etki, 1930'lardan sonra eğitim alanında da kendisini hissettirmeye başlamış, Evrim teorisi ders kitaplarında yerini almış, bu çerçevede din ve Tanrı konusu da tartışmaya açılmıştır. O yıllarda ilk, orta, lise ders kitaplarında yer alan “hayat zinciri”, evrim teorisinin eğitim müfredatındaki yansıması olarak değerlendirilmektedir.¹²⁰ Bu dönemlerde evrim teorisi ile bağlantılı olarak Antropoloji alanında yapılan çalışmalar da dikkatle takip edilmiş, insan tipolojileri bağlamında Avrupalı insan tipi ile Türk tipi arasında bağlantı kurulmuş, Türk insanının fizyolojik olarak da aslında Avrupalı olduğu tezi gündeme getirilmiştir.¹²¹

Mustafa Kemal'in çeşitli konuşmalarında da Evrim teorisinin izlerini görmek mümkün gözükmektedir. Örneğin, bir konuşmasında, “... Şimdi insanların nereden ve nasıl geldiği hakkındaki görüşü tespit edelim. İnsanlar sulara kaynaşıp çarpınan bir mevcuttan bugünkü şekline geldi. İnsanın bugünkü yüksek zekâ, idrak ve kudreti milyonlarca ve milyonlarca nesilden geçerek hazırlandı. Artık insan bugün tabiatın nihayetsiz büyüklüğüne ve tabiat içinde kendi türünün mukadderatına gittikçe büyüyen bir irade ve şuur ile bakıyor”¹²² değerlendirmesini yapmaktadır. Evrim konusunda Atatürk'ün okuduğu Ludwing Büchner'in *Bilime Göre İnsan* isimli kitapta “mükemmel bir maymun olmak, dejenere bir Adem olmaktan iyidir” ve “tüm organize varlıklar gibi insanın gelişimi de ağır ağır gerçekleşmiş, on binlerce yıl sürmüş ve bu esnada sayısız kuşak geçip gitmiştir.” cümlelerinin altını çizmiştir.¹²³ Wells'in eserinde yer alan “Bilim adamları arasında en çok paylaşılan düşünce, insanın diğer memeli hayvanlar gibi daha basit bir sınıfa ait soylardan geldiği kanısıdır” ve “Şimdi insanların ve yarı insanların ataları olarak akla en yakın biçimde niteleyebileceğimiz yaratık, kinozoik dönem başlarında özellikle yerde yaşayan bir koşucu maymundur.” cümleleri de altı çizilen düşüncelerdendir.¹²⁴ Mustafa

¹¹⁸ Doğu Perinçek, *Kemalist Devrim-5/Kemalizm'in Felsefesi ve Kaynakları*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2006), 52-53

¹¹⁹ Gazi M. Kemal, *Nutuk*, (Ankara: Kaynak Yayınları, 2015), 545-546

¹²⁰ Z. Toprak, *Atatürk Kurucu Felsefenin Evrimi*, 363-366; Bkz. *Tarih 1 Tarihten Evvelki Zamanlar ve Eski Zamanlar*, (İstanbul: Maarif Vekaleti-Devlet Matbaası, 1931), 4, 5

¹²¹ Z. Toprak, *Atatürk Kurucu Felsefenin Evrimi*, 367

¹²² *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, 24/18

¹²³ Recep Cengiz (Yayın Koordinatörü), *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar*, (Ankara: Anıtkabir Derneği Yayınları, 2001), 22/193, 151

¹²⁴ Tüfekçi, *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar –Eski ve Yeni Yazılı Türkçe Kitaplar*, 81, 84

Kemal'in evrime dair bu görüşleri kendisinin de benimsediği ifade edilmektedir.¹²⁵ Biyolojik evrim düşüncesinin Atatürk'ün hayata geçirdiği devrimlerde sosyal yönüyle karşılık bulduğu, var olmanın olmazsa olmaz şartı olarak güçlü olmanın öncelendiği, bu yönüyle Mustafa Kemal'in "Sosyal darvinizmin güçlü bir temsilcisi" olarak ifade edilebileceği belirtilmektedir.¹²⁶ Mardin de Atatürk neslinin, "Batı'nın materyalist düşünürlerinin, müspet bilimlerle toplum problemlerinin çözülebileceğine inanan pozitivistlerin ve Darwin'in evrim teorilerinin sosyal bilimlere yansımalarının etkisi altında" yetiştiğini ifade etmektedir.¹²⁷

Altı çizilen bu vb. düşüncelerin eğitim müfredatında da önemli oranda yer aldığı görülmektedir.¹²⁸ Örneğin, 1930 sonrasında okullarda ders kitabı olarak okutulan *Tarih 1 Tarihten Evvelki Zamanlar ve Eski Zamanlar* kitabında yer alan "Filhakika, **insan, tabiatın mahlûkudur. Hayatın büyük kaidesi de tabiata tâbi olmaktır. Tabiatta hiçbir şey yok olmaz ve hiçbir şey yoktan var olmaz. Yalnız tabiatı vücuda getiren varlıklar, tabiatın kanunları icabı olarak şekillerini değiştirirler. Arzın ve hayatın mütalea ve tetkikinde bu hakikat pek açık görülür. Fakat şunu söyleyelim ki, insanların bütün bilgileri ve inanışları, insanın zekâsı eseridir. Zekâ tabii olan dimağdan çıkar. Bundan, tabiatı anlamakta zekânın, en büyük cevher ve müessir olduğu anlaşıldığı gibi tabiatın fevkinde ve haricindeki bütün mefhumların, insan dimağı için kendi tarafından uydurma şeylerden başka bir şey olmayacağı meydana çıkar... Her halde, hayatın, herhangi bir tabiat harici amilin müdahalesi olmaksızın dünya üzerinde tabii, zarurî bir kimya ve fizik seyri neticesi olduğunu kabul etmek lazımdır.... Gördük ki, hayat zincirinin son halkası insandır. Bu zincire nazaran insanın sair memeli hayvanlar gibi, daha basit bir sınıfa ait cetlerden geldiği kanaatine varılır... Hülasa insanlar, sulara kaynaşıp çırpınan bir mevcuttan, çok yavaş yürüyen bir tekâmülle, bugünkü şekle geldiler"¹²⁹ ifadeleri, evrimci-pozitivist düşüncelerin eğitimdeki yansımalarına örnek olarak zikredilebilir. Dönemin Sosyoloji kitaplarında da özellikle dinin kaynağı ile ilgili olarak benzer düşüncelere yer verildiği görülmektedir.¹³⁰**

Fransız devriminin düşünsel hazırlayıcıları arasında yer alan J.J. Rousseau (1712-1778), Montesquieu (1689-1755) ve Voltaire (1694-1778) gibi düşünürlerin Mustafa Kemal'in düşünce dünyasını etkileyen önemli isimler olduğu kabul edilmektedir. Bu düşünürlerin eserlerinin bir kısmı Atatürk tarafından okunmuş, Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde bu düşünürlerin Türkçeye tercüme edilen kitapları olmuştur. "Tanrı insanı değil, insan Tanrı'yı yaratmıştır" düşüncesini

¹²⁵ Z. Toprak, *Atatürk Kurucu Felsefenin Evrimi*, 361-366

¹²⁶ İnalçık, *Atatürk ve Demokratik Türkiye*, (İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2007), 41

¹²⁷ Şerif Mardin, "Atatürkçülüğün Kökenleri", CDTA, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1983), 1/86-88

¹²⁸ Çeçen, *Atatürk'ün Kaleminden Yaratılış ve Din*, 71

¹²⁹ *Tarih 1 Tarihten Evvelki Zamanlar ve Eski Zamanlar*, 2, 5

¹³⁰ Necmettin Sadak, *Sosyoloji*, (İstanbul: Devlet Basımevi, 1937), 106-107

savunan Alman düşünür Feuerbach (1804-1872)'in da izini takip ettiği Voltaire'in akıl, bilim ve fene vurgusu Mustafa Kemal'in dikkatini çekmiştir.¹³¹ Rousseau'nun düşünceleri, Osmanlı'nın son döneminde farklı ideolojik bakış açısına sahip aydınları etkilemiş, toplum ve devlet modeli tartışma konusu olarak ele alınmıştır. Mustafa Kemal'in Rousseau'nun özgürlükçü ve cumhuriyetçi yaklaşımlarını öğrenciliği döneminden itibaren takip ettiği, tüm eserlerini incelediği kendisi tarafından ifade edilmektedir.¹³² Mustafa Kemal'in özgürlük anlayışında da Rousseau'nun "doğal haklar" ve "millî hâkimiyet" kavramlarına dayanan görüşleri ile Fransız Yurttaş ve İnsan Hakları Bildirisindeki hükümlerin etkili olduğu belirtilmektedir.¹³³ Nitekim *Medeni Bilgiler* kitabının Atatürk'ün kaleminden çıkan "Hürriyet" bölümünde Fransız devrimi ile ortaya çıkan kavram ve düşüncelere yer verildiği görülmektedir.¹³⁴

5. Mustafa Kemal'in Dine Bakışının Tarihsel Devinimi

Atatürk'ün genelde dinlere, özelde İslam'a dair yaklaşımının ne olduğu sorusunun oldukça farklı değerlendirmelere ve yorumlara konu olduğu görülmektedir. Farklı zaman ve mekânlarda din ve dinî hayata dair söylevleri, lehte ve aleyhte değerlendirmelere sebep olmuştur. Bu beyanların değerlendirilmesinde ön yargılardan arınarak, söylemlerin kendi bağlamında ve tarihsel gelişim süreci dikkate alınarak ele alınmasının önemli olduğu ifade edilebilir.

Mustafa Kemal'in dine dair yaklaşımlarının oluşmasında en önemli faktörlerin eğitim gördüğü ortam, birkaç öğretmeni ile eğitim dönemi ve sonrasında yaptığı okumalar olduğu kabul edilebilir. Mustafa Kemal'in dinler, Peygamberler ve Tanrı kavramı ile ilgili olarak okuduğu ve altını çizdiği fikirler, bu konuda benimsediği yaklaşımına dair yol gösteren kaynaklar olabilir:

"Bir mucize, kanıtlanmış bir gerçeğin açıklığını mahvetmeye yetkin midir? Bir adam bütün hastaları iyi etmek, bütün topalları düzeltmek, bir şehrin bütün ölümlerini diriltmek, havalara yükselmek, güneşin ve ayın seyir ve hareketini durdurmak sırrına sahip olan bir adam, bütün delaletiyle iki kere ikinin asla dört etmediğine, birin üç olduğuna, üçün ancak bir olduğuna, genişliği ve büyüklüğü ile evreni dolduran bir Allah'ın bir Yahudi'nin vücuduna girdiğine, ebedinin bir ölümlü adam gibi olabildiğine, değiştirilemez, her şeyi gören ve yüce olduğu söylenen bir Allah'ın dini hakkında bakış açısını değiştirebilmiş ve kendi eserini yeni bir vahiy ile ıslaha mecbur olabilmemiş olmasına beni ikna edebilir mi?", "Hükümdarlar ilahiyata karışmaktan uzak

¹³¹ Dönmez, *Atatürk'ün Çağdaş Toplum ve Din Anlayışı*, 55-58

¹³² *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*, I/231; Dönmez, *Atatürk'ün Çağdaş Toplum ve Din Anlayışı*, 54-55

¹³³ Turan, *Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar*, 14-15; Z. Toprak, *Atatürk Kurucu Felsefenin Evrimi*, 20-24; Sadi Borak, "Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar ve Kitaplığı", 73-74

¹³⁴ Afet İnan, *Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları*, (Ankara: TTK Yayınları, 1998), 51

kalınca ilahiyatçıların tartışmalarında korkulacak bir şey kalmaz”, “Tarih bize öğretir ki bütün dinler milletlerin cehaletleri yardımıyla utanmaksızın Tanrı tarafından gönderildiklerini söyleyen adamlar tarafından kurulmuştur.” değerlendirmeleri, J. Meslier’in Abdullah Cevdet tarafından *Akl-ı Selim* ismiyle tercüme edilen kitabında Atatürk’ün altını çizdiği ifadelerdir.¹³⁵

“Allah tarafından özel bir görevi üstlenmiş olmak, bir Resulullah olmak düşüncesi, Muhammed’de ilk zamanlar yoktu. Bu, uzun bir manevi gelişimin en son neticesi olarak ortaya çıktı... Muhammed’in edebi eserleri, bütün felsefi sözleri zamanla ve yavaş yavaş birer vahiy eseri haline geldiler... Resulullah düşüncesi, peygamberin kafasında çok sonraları ortaya çıkmış bir sonuçtur... Bu, yaşamın sürdüğü durum ve koşulların, müşriklere karşı mücadelenin, taraftar ve dostlarının bağlılık ve özverilerinin bir etkisiyle olmuştur.” ifadeleri, L. Caetani’nin Hüseyin Cahit tarafından tercüme edilen *İslam Tarihi* kitabında Atatürk tarafından altı çizilmiştir.¹³⁶

“Eğitimin temeli din değil, bilim olmalıdır. Kamu okullarında din sadece tarihi şekilde ele alınmalıdır.”, “sürekli din ve bilim arasında bocalayan insanlık, bilime yaklaştığı ölçüde, zihinsel, ahlaki ve fiziksel gelişme göstermektedir.” Louis Buchner’in *L’Homme Selon La Science* (Bilime Göre İnsan) isimli kitabında yer alan bu ifadelerin Atatürk tarafından altı çizilen cümleler olduğu görülmektedir¹³⁷ Mustafa Kemal’in pek çok konuşmasında ve yazılarında rasyonel düşünceye ve bilime yaptığı vurgular, bu konularla ilgili olarak okuduğu metinlerde altını çizdiği düşünceleri onayladığına işaret olarak yorumlanabilir.

Jean Melier’in din ve Tanrı inancını çürütmek amacıyla yazdığı *“Le Bon Sens”* isimli kitap Atatürk’ün talimatıyla 1928 yılında Abdullah Cevdet tarafından *“Akl-ı Selim”* adıyla Türkçeye çevrilmiş, Abdullah Cevdet tarafından *“Reisi-i Cumhuriyet Gazi Mustafa Kemal Hazretlerine”* cümlesi ile ithaf edilmiş, bizzat Abdullah Cevdet tarafından Atatürk’e takdim edilmiştir. Aynı eser, 1929 yılında Millî Eğitim Bakanlığı tarafından ikinci defa bastırılmıştır.¹³⁸ Kitabın Kaynak yayınları tarafından *“Sağduyu Tanrısızlığın İlmihali”* ismiyle yeni baskısı yapılmıştır. Kitap, Atatürk tarafından okunmuş, altını çizdiği cümlelerden hareketle dinleri, kutsal kitapları, peygamberleri ve mucizeleri eleştirdiği ifade edilmektedir.¹³⁹

Mustafa Kemal, dikkatini çeken Giorgia Quartara’nın *“Kadın ve Tanrı”* isimli kitabında ifade edilen *“Tanrı Musa’ya ve İsa’ya söylemiş olduğu yalanlardan çok daha fazla doğruyu*

¹³⁵ Cengiz, *Atatürk’ün Okuduğu Kitaplar*, VIII/403, 404, 399-400; Tüfekçi, *Atatürk’ün Okuduğu Kitaplar*, 4, 7

¹³⁶ Cengiz, *Atatürk’ün Okuduğu Kitaplar*, III/214

¹³⁷ Cengiz, *Atatürk’ün Okuduğu Kitaplar*, XXII/214

¹³⁸ Çeçen, *Atatürk’ün Kaleminden Yaradılış ve Din*, 103-104; Yargıcı, *Kemalizm’in Fikir Kaynakları*, 56-58

¹³⁹ Meydan, *Atatürk ile Allah Arasında*, 253

Muhammed'e açıkladı. O halde Musa'ya ve İsa'ya hitap ederken Tanrı'ya ne olmuştu. Sarhoş mu olmuştu?" değerlendirmesini önemli bulmuştur.¹⁴⁰

Mustafa Kemal'in Tanrı fikrinin varlığı konusundaki yaklaşımlarının da farklı tartışmalara konu olduğu görülmektedir. Bazı konuşmalarında Allah inancına ve önemine dair vurgular yaparken,¹⁴¹ bazı konuşmalarında ise Tanrı inancının, insanın tarihsel süreçte üstesinden gelemediği sorunlar karşısında kendisinin ürettiği bir inanç sistemi olarak ele alındığı, Allah'ın yaratan değil, insan tarafından yaratılan/üretilen bir varlık olarak ele alındığı görülmektedir. 19. yüzyılın son döneminde daha fazla gün yüzüne çıkan pozitivist bilimsel yaklaşımın bir tezahürü olarak din, aşkın boyutu ihmal edilerek insani ve dünyevi bir gerçeklik olarak değerlendirilmektedir. "*İndirgemeci yaklaşım*" olarak isimlendirilen bu yaklaşımın bir başka boyutu ise dinin toplumsal bir kurgu olarak değerlendirilmesidir. Modern dönemde bu yaklaşımın eleştiri aldığı, bunun yerine "*karşılıklı ilişki yaklaşımı*"nın teklif edildiği ifade edilmektedir. Bu yaklaşımda birbirlerinden farklı iki olgu, neden-sonuç ilişkisi bağlamında değil, iki olgu arasındaki karşılıklı ilişki dikkate alınarak değerlendirme yapılmaktadır.¹⁴² Bu bağlamda Mustafa Kemal'in düşünsel birikiminin şekillenmesinde o dönemde hâkim olan pozitif bilimsel yaklaşımın etkili olduğu söylenebilir.

İnsanın varoluşu ve ilk deneyimlerine dair bilgilerin verildiği ve Atatürk tarafından bizzat kontrol edilen *Tarih I Tarihten Evvelki Zamanlar ve Eski Zamanlar* isimli ders kitabında insanlığın ilk zamanlarında hiçbir dinî fikrin olmadığı, ata korkusunun kabile Allah'ı korkusuna intikal ettiği, ata korkusunun tehlikeli hayvanlara karşı duyulan korku ile karıştığı, Allah mefhumunun başlangıç halinin bu korku olduğu, insanların tabii afetler ve öldürücü hastalıklarla mücadele sürecindeki yaşantılarının da kutsala dair düşüncelerin oluşmasını tetiklediği, dilin gelişmesi ile birlikte kutsala dair uygulamaların yaygınlaştığı, insanın tabiatı keşfetmeye başlaması ile gök cisimlerinin kutsallaştırılmaya başlandığı, zirai faaliyetlerin de kurban gibi bazı dinî geleneklerin ortaya çıkmasına yol açtığı, bütün bu süreçler sonunda dinin toplumsal bir üretim olarak ortaya çıktığı, bir başka ifadeyle din ve Tanrı inancının "*insan ürünü*" olduğu ve tekamül geçirdiği ifade edilmektedir. "*Görülüyor ki insanlar cemaat halinde yaşamaya başladıktan sonra, diğer içtimâî müesseseler gibi din müessesesini de vücuda getirmişlerdir.*" değerlendirmesi yapılmaktadır.¹⁴³

¹⁴⁰ Cengiz, *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar*, XIX/33

¹⁴¹ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*, I/288, II/95-96, 98-99

¹⁴² Karaca, *Din Psikolojisi*, 31-32

¹⁴³ *Tarih I Tarihten Evvelki Zamanlar ve Eski Zamanlar*, 20-24

M. Kemal'e göre insanlığın geldiği evre de, Pozitivizmin ortaya koyduğu tarihsel gelişimin “pozitivist evre” teorisine uygun bir şekilde izah edilmektedir: “İnsanların, bugünkü medeniyet tarihine kadar hayatlarının geçtiği yol işte böyle bir yoldur. İnsanların korku ve zaaf hisleri, dimağın son ve çok yeni ilmî keşiflerle nurlanması sayesinde gittikçe azaldı. Ve insanlar hakikati bundan sora daha bariz görmeye başladılar. İnsan, benliğindeki kuvveti ve ferdi olduğu cemaatin içtimai kudretini takdire muvaffak olmaya başladı. Artık onun için her türlü tekâmül, huzur ve emniyet membaı, cemiyettir.”¹⁴⁴

Mustafa Kemal'in, bir değerlendirmesinde de Allah inancının, siyasetin neticesi olduğuna vurgu yaptığı görülmektedir: “Masum ve cahil insanları, yüzlerce Allah'a taptırmak veya Allah'ları muayyen gruplarda toplamak ve en nihayet bir Allah kabul ettirmek, siyasetin doğurduğu neticelerdir.”¹⁴⁵

Atatürk'ün dinî inanç ve düşüncelere bu olumsuz yaklaşımlarına karşın, bazı araştırmacılar tarafından İslam'a, Hz. Muhammed'e dair bazı olumlu söylemleri, yaşamında yer verdiği dinî pratikleri¹⁴⁶ referans alınarak Atatürk'ün dindar bir insan olduğu, dine değil, dine sonradan girmiş olan batıl inanışlara ve dini istismar edenlere karşı çıktığı değerlendirme yapılmaktadır.¹⁴⁷ Mustafa Kemal Paşa'nın şehitler için mevlid okutulması münasebetiyle bulunduğu 7 Şubat 1923 tarihli Zağnos Paşa camisindeki konuşması,¹⁴⁸ 31 Ocak 1923'te İzmir'de bir toplantıda medreselerle ilgili sorulan bir soruya verdiği cevabi konuşması,¹⁴⁹ 29 Ekim 1923'te bir Fransız gazeteciye verdiği beyanati,¹⁵⁰ dini ve dinî değerleri takdir edici söylevlerinin örneklerindedir.¹⁵¹ Mustafa Kemal'in bu tür takdir içerikli konuşmalarının tamamında “Hangi

¹⁴⁴ Tarih 1 Tarihten Evvelki Zamanlar ve Eski Zamanlar, 24

¹⁴⁵ Atatürk'ün Bütün Eserleri, XXIV/43

¹⁴⁶ Meydan, Atatürk İle Allah Arasında, 77-80, 250-253

¹⁴⁷ Bkz. Abdullah Manaz, Atatürk Reformları ve İslam, (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006),333-336; Meydan, Atatürk ile Allah Arasında, 1091; Dönmez, Atatürk'ün Çağdaş Toplum ve Din Anlayışı, 182; Beyza Bilgin, “Atatürk ve Din” Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 26/1-4, (1983), 267-273; Ethem Ruhi Fıçlalı, “Atatürk ve Din”, Türk Kültürü Dergisi, 384/33, (1995), 193-204; Şayan Ulusan, “Atatürk Dönemi Din Uygulamaları (1923 - 1938)”, Cappadocia Journal of History and Social Sciences, 11, (2018), 306-319; İbrahim Ağah Çubukçu, “Atatürk Din ve Lâiklik”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 1/2, (1985), 573-576; Harika Yamak (Der.), Atatürk'ün Din Anlayışı, (İstanbul: Yılmaz Kitabevi, 2015), 173; Okur, Atatürk'le On Beş Yıl, (İstanbul: Sabah Yayınları, Tarihsiz), 9; Ahmet Vehbi Ecer, “Atatürk'ün Din ve İslam Dini Hakkındaki Görüşleri”, Ethem Ruhi Fıçlalı vd. (Yay. Haz.), Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2008), 115-136; Ali Rıza Özdemir, Atatürk ve İslam, (Ankara: Kripto Yayıncılık, 2016), 24-28

¹⁴⁸ Konuşma için bkz. Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III, II/98-99

¹⁴⁹ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III, II/93-94

¹⁵⁰ “Türk milleti daha dindar olmalıdır, yani bütün sadeliği ile dindar olmalıdır demek istiyorum. Dinime, bizzat hakikate nasıl inanıyorsam, buna da öyle inanıyorum. Şuura muhalif, terakkiye mâni hiçbir şey ihtiva etmiyor.” Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III, III/93

¹⁵¹ Ayrıca bkz. Enver Ziya Karal, Atatürk'ten Düşünceler, (Ankara: ODTÜ Yayıncılık, 2003), 90-101; Naşit Hakkı Uluğ, Üç Büyük Devrim, (İstanbul: Ak Yayınları, 1973), 87-94

şey ki akla, mantığa, menfaati âmmeye muvafıktır; biliniz ki o bizim dinimize de muvafıktır.”¹⁵² “Bizim dinimiz en makul ve en tabii bir dindir”¹⁵³ gibi dinin, akıl ve bilimsel temelde değerlendirilmesi gerektiğine vurgu yaptığı dikkati çekmektedir. Mustafa Kemal’in Caetani’nin kitabından namazla ilgili altını çizdiği, önemli gördüğü bilgilerin de tarih boyunca genel kabul görmüş yaklaşımlara itiraz mahiyetinde olan değerlendirmeler olduğu ve konuya “bilimsel bir gözle” yaklaştığı görülmektedir.¹⁵⁴ Atatürk’ün dine yaklaşımını ele alan Sadi Borak da onun İslam’ı “nakli değil, akli bir din” olarak değerlendirdiğini ifade etmektedir.¹⁵⁵ Ona göre Meşrutiyet sonrası şekillenmeye başlayan “İslam dini akli ve tabii bir dindir” yaklaşımının sonucu olarak artık, değer dünyasının ele alınmasında meşruiyet kaynağı olma rolünü din değil, medeniyet ve bilim oynamaya başlamıştır. “Din onlara uyduğu oranda meşru ve arzu edilir” hale gelmiştir. Mustafa Kemal’in de pek çok konuşmasında buna vurgu yaptığı görülmektedir. Atalay, bu dönemde telifçi ve radikal yaklaşım olmak üzere iki temel yaklaşımın varlığına dikkat çekmekte, İslam’ı tamamen reddetmek veya İslam’ı reforme ederek Türk İslam’ı oluşturmak şeklinde ortaya çıkan iki tutum arasında Mustafa Kemal’in İslam’ı rejimin amaçları doğrultusunda reforme etme çabası içerisinde olduğuna vurgu yapmaktadır.¹⁵⁶

Bazı araştırmacılar da, Atatürk döneminde dinî hayata baskının olmadığı, o dönemde TBMM kararıyla Buhari’nin tercüme edildiği, tefsir ve meal çalışmalarının yapıldığı, yapılan düzenlemelerin aslında dinî hayata doğru bir istikamet kazandırma açısından önemli olduğunu vurgulamakta;¹⁵⁷ Mustafa Kemal’in kişisel olarak ibadete bağlı olmamakla beraber, ibadet edenlere hürmet ettiği, Ramazan ayı ve kandil gecelerine ehemmiyet gösterdiği, şehitler için mevlid okuttuğu belirtilmekte,¹⁵⁸ Atatürk döneminde dinî hayata bir baskı uygulanmadığı, esas problemin kaynağının 1938-1950 tarihleri arasında yapılan baskılar¹⁵⁹ ya da Atatürk’ün Atatürkçüler tarafından yanlış tanıtılması olduğu ifade edilmektedir.¹⁶⁰

İstiklal savaşı şartlarında dinî motivasyonun baskın olmasının, halkın zihninde, mücadelenin Başkomutanı olarak Mustafa Kemal Paşa’nın dindar bir insan olduğu yönünde bir

¹⁵² Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I-III, II/131

¹⁵³ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I-III, II/ 94

¹⁵⁴ Meydan, *Atatürk ile Allah Arasında*, 80-89, 1093

¹⁵⁵ Borak, *Atatürk ve Din*, 59

¹⁵⁶ Onur Atalay, *Türk’e Tapmak*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2019), 77-78

¹⁵⁷ Ramazan Demir, *Gazi Paşa’yı Doğru Anlamak*, (Ankara: Palme Yayınevi, 2019), 130-132, 183-192; Recep Kılıç, “*Atatürk ve Din*”, I/439-445

¹⁵⁸ Ortaylı, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk*, 426-427

¹⁵⁹ Abdulkadir Sezgin, *Cumhuriyet Döneminde Dinî Hayatın Meseleleri*, (Samsun: Türk Ocağı Samsun Şubesi Yayınları, 2000), 16, 25, 41

¹⁶⁰ Ahmet Kabaklı, *Gazi ve Atatürkçüler - Temellerin Duruşması 2*, (İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları 2017), 207-209

algı oluşturduğu söylenebilir. Millî Mücadele merkezinin Ankara'ya taşındığı dönemde Yaveri Salih Bozok tarafından anlatılan tarihi bir anekdot bu duruma işaret etmektedir. Bozok, Mustafa Kemal Paşa'nın oturduğu köşkün arka tarafındaki bağlarda gezinirken karşılaştıkları bir karı-kocayla konuştuklarını, Paşa'yı tanımadıklarını fark edip kendilerine “Siz Mustafa Kemal Paşa'nın köşküne çok yakın bulunuyorsunuz, acaba sık Paşa'yı görebiliyor musunuz?” diye sorduğunu, ihtiyar erkeğin, Paşa'nın çevresindeki korumaların köşkün etrafına kimseyi sokmadıklarını ancak bazen cuma namazında Hacı Bayram Camisi'nde rastladığını ve uzaktan görebildiğini söylediğini aktarır. Bozok, bu cevap karşısında hayretler içerisinde kaldıklarını, zira Mustafa Kemal Paşa'nın cuma namazına gitmediğini belirtir ve “demek ki ihtiyar kendi hayalinde yaratmış olduğu bir adamı Mustafa Kemal olarak tanıyordu. Paşa'nın aksakallı olduğunu da söylemişti” değerlendirmesini yapar. Benzer bir hadisenin Eskişehir'e giderken yaşandığını belirtir.¹⁶¹

Atatürk'ün dine dair yaklaşımlarının tarihsel ve sosyal süreç takip edilerek değerlendirilmesi önem arz etmektedir. Mustafa Kemal'in devrime giden süreçte benimsediği en önemli ilkelerden birinin “pragmatizm” olduğu söylenebilir.¹⁶² Atatürk'ün mevcut durumun şartlarını dikkate alarak adımlar attığı, zamanı gelmeden herhangi bir girişimde bulunmayı doğru bulmadığı pek çok örnekte kendini göstermektedir. *Nutuk*'ta ifade edilen “Efendiler, saltanat devrinden Cumhuriyet devrine geçebilmek için, herkesin malumu olduğu üzere, bir intikal devresi yaşadık. Bu devirde iki fikir ve görüş birbiriyle devamlı olarak mücadele etti. O fikirlerden biri, saltanat devrinin devam ettirilmesi idi. Bu fikrin taraftarları açık idi. Diğer fikir, saltanat idaresine son vererek Cumhuriyet idaresi tesis eylemekti. Bu, bizim fikrimizdi. Biz fikrimizi açıkça söylemekte sakınca görüyorduk. Ancak görüşümüzün tatbik kabiliyetini saklı bulundurup münasip zamanında tatbik edebilmek için, saltanat taraftarlarının fikirlerini tatbik sahasından uzaklaştırmak mecburiyetinde idik. Yeni kanunlar yapıldıkça, bilhassa Teşkilatı Esasiye Kanunu yapılırken, saltanat taraftarları, padişah ve halifenin haklarının ve salahiyetinin açıkça belirtilmesinde ısrar ederlerdi. Biz, bunun zamanı gelmediğini veya lüzum olmadığını beyan ederek o yönü söylenmemiş bırakmakta fayda görüyorduk.”¹⁶³ yaklaşımı bu örneklerden biridir.

Yine *Nutuk*'ta yer alan gazetecilerle mülakatında ortaya koyduğu yaklaşım, bu çerçevede değerlendirilebilir: “Efendiler, yeni Teşkilatı Esasiye Kanununun ikinci maddesinin başındaki “Türkiye devletinin dini, İslam dinidir” cümlesidir. Bu cümle daha Teşkilatı Esasiye

¹⁶¹ Doğu Polat (Yay. Haz.), *Atatürk'ün Yaveri Salih Bozok Anlatıyor*, 62-64

¹⁶² İ. Toker, *Teolojik Bir İnşa Olarak Laiklik*, (Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2009), 5

¹⁶³ Gazi M. Kemal, *Nutuk*, 628

Kanununa geçmeden çok evvel, İzmit'te, İstanbul ve İzmit matbuat erbabıyla uzun bir görüşme ve hasbıhalimiz esnasında, muhataplarımdan bir zatın şu sorusuna maruz kaldım: "Yeni Hükûmetin dini olacak mı?" itiraf edeyim ki, bu soruya muhatap olmayı hiç de arzu etmiyordum. **Olumsuz, pek kısa olması lazım gelen cevabın o günkü şartlara göre ağızdan çıkmasını henüz istemiyordum.** Çünkü tebaası arasında muhtelif dinlere mensup unsurlar bulunan ve her din mensubu hakkında adilce ve tarafsızca muamelede bulunmaya ve mahkemelerinde tebaası ve yabancılar hakkında eşit adalet tatbikiyle mükellef olan bir Hükûmet, fikir ve vicdan hürriyetine riayete mecburdur. Hükûmetin bu tabii sıfatının şüpheli mana atfına sebep olacak sıfatlarla kayıtlanması elbette doğru değildir.... **Efendiler, gazeteci muhatabımın sorusuna, "Hükûmetin dini olamaz!" diyemedim. Aksini söyledim "Vardır efendim; İslam dinidir" dedim.** Fakat hemen "İslam dini fikir hürriyetine sahiptir" cümlesiyle cevabımı açıklığa kavuşturmak ve yorumlamak lüzumunu hissettim. Demek istedim ki, Hükûmet, fikir ve vicdana riayetle kayıtlı ve mükellef olur. Muhatabım, verdiğim cevabı şüphesiz makul bulmadı ve sorusunu şu tarzda tekrar etti: "Yani Hükûmet bir dine bağlı olacak mı?" - "Olacak mı, olmayacak mı bilmem!" dedim. Meseleyi kapatmak istedim. Fakat mümkün olmadı."¹⁶⁴

Mazhar Müfit Kansu tarafından aktarılan bir başka tarihi anekdot da bu yaklaşımın örneklerinden biri olarak kabul edilebilir. Mustafa Kemal Paşa Erzurum kongresinde açılış konuşmasını şu sözlerle bitirir: "En son olarak niyazım şudur ki, Cenabı Vahibülâmal Hazretleri Habib-i Ekremi hürmetine bu mübarek vatanın sahip ve müdafii ve diyaneti Celile-i Ahmediye'nin ilâ yevmül kıyam hârisi esdaki olan milleti necibemizi ve makamı saltanat ve hilâfeti kübrayı masun ve mukaddesatımızı düşünmekle mükellef olan heyetimizi muvaffak buyursun!... Amin."¹⁶⁵ Mazhar Müfit, Paşa'nın konuşmasını bu sözlerle bitirmesini yadırgar ve Kongre akşamı Mustafa Kemal'e "Paşam, konuşmanızı müftü efendinin duası gibi bitirdiniz." der. Paşa, M. Müfit'in bu şaşkınlığı karşısında şu cevabı verir: "Maksadını anlıyorum, anlıyorum amma, şimdi vazifemiz halkı, vatani ve esir Padişahı kurtarmaya inandırmaktan ibarettir. Zamanında hiç bir şeyi kaçırmamak ve zamansız hiç bir şeye uzaktan yakından tevessül etmemek başlıca dikkatimizi teşkil etmelidir."¹⁶⁶

Pek çok araştırmacı da Mustafa Kemal'in "zamanı beklemek" ve "fırsatı kaçırmamak" şeklinde formüle edilebilecek yöntemine dikkat çekmekte,¹⁶⁷ devrimci fikirlerin bir müddet "hasır

¹⁶⁴ Gazi M. Kemal, *Nutuk*, 547-548

¹⁶⁵ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III, V/5*

¹⁶⁶ Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997), 85

¹⁶⁷ İnalcık, *Atatürk ve Demokratik Türkiye*, 67-68; Bozkurt, *Atatürk İhtilali*, 104-105, M. M. Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, XIV; Armstrong, *Bozkurt Kemal Atatürk'ün Yaşamı*, 186; İsmail Hakkı,

altı” edildiği, en yakın dostlarına bile bu fikirlerini söylemediği vurgulanmaktadır.¹⁶⁸ Uğur Mumcu, Mustafa Kemal’in çelişkili gibi görünen konuşmalarını ve bazı politikalarını, istiklal savaşı başlangıcında tasarladığı düşüncelerini “ulusal sır gibi vicdanında saklama” ve “düşüncelerini aşama aşama gerçekleştirme” yöntemi çerçevesinde değerlendirmek gerektiğini belirtir.¹⁶⁹

Dine dair düşüncelerini ortaya koyma konusunda da aynı yöntemi takip ettiği, dine dair düşüncelerinin değerlendirilmesinde 1924 öncesi ve sonrasında dikkate alınması gerektiği ifade edilmektedir.¹⁷⁰ Kazım Karabekir de Mustafa Kemal’in dinî düşünce ve hayatla ilgili yaklaşımlarını ortaya koyma hususunda ikinci Meclisin açılışından sonraki süreçte büyük değişimler yaşandığına işaret etmektedir.¹⁷¹

1924 sonrası değişim sürecine dikkat çeken Akyol, bu değişimin dinî kavramların kullanımı konusunda da ortaya çıktığını belirtir: “İslami terimlerin zaferden sonra hızla azaldığını hem Hilafet kaldırıldıktan sonra artık istisnai hale geldiğini görüyoruz... 1924 Mart’ından sonra artık dinî terimler siyaset alanından, Gazi’nin sözlüğünden hızla ve tamamen çekilmektedir.”¹⁷²

Emre Kongar da “Atatürk dönemindeki Hükûmetler, dine karşı doğrudan tavır almak yerine, yararlanabilecekleri ölçüde, dinden ve din adamlarından yararlanmışlar, ancak kendi devrimlerini tehlikeye düşürecek durumlarda, dine doğrudan doğruya müdahale etmişlerdir.”¹⁷³ değerlendirmesini yapmakta, Mustafa Kemal’in dine yaklaşımının pragmatist/işlevsel temelde gerçekleştiğine işaret etmektedir. Akyol’un benzer bir değerlendirmeyi paylaştığı görülmekte,¹⁷⁴ Timur, Mustafa Kemal’i “İslam’ı devrimci bir yönde **kullanan** büyük bir taktisyen olarak” değerlendirmektedir.¹⁷⁵ Karakuş, Mustafa Kemal’in genel anlamda dinlere mesafeli yaklaştığını, bir dünya dini olarak “insanlık dini” anlayışına yakın durduğunu ancak yeni bir devlet ve toplum inşasında dinin işlevselliğinin farkında olduğunu ve yerine göre dine başvurduğunu belirtmektedir.¹⁷⁶ Meydan, Mustafa Kemal’in stratejik nedenlerle benimsediğini ifade ettiği bu

Baltacıoğlu, “Atatürk”, *Atatürk’e Saygı*, (Ankara: TDK Yayınları, 1969), 26; Borak, *Atatürk ve Din*, 96-97; Sami Önal (Yay. Haz.), *Hüsrev Gerede’nin Anıları*, (İstanbul: Literatür Yayınları, 2003), 260

¹⁶⁸ Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, 28; Avni Doğan, *Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası*, 175; Tekinalp, *Kemalizm*, (İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2004), 65, 83, 113

¹⁶⁹ Mumcu, *Kazım Karabekir Anlatıyor*, 178; Bkz. Gazi M. Kemal, *Nutuk*, 40; Osman Okyar-Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Fethi Okyar’ın Anıları*, (Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1997), 33

¹⁷⁰ Çeçen, *Atatürk’ün Kaleminden Yaratılış ve Din*, 75

¹⁷¹ Mumcu, *Kazım Karabekir Anlatıyor*, 91

¹⁷² Akyol, *Ama Hangi Atatürk*, (İstanbul: Doğan Kitap, 2012), 547-548

¹⁷³ Emre Kongar, *Devrim Tarihi ve Toplum Bilim Açısından Atatürk*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2011), 307-308

¹⁷⁴ Akyol, *Ama Hangi Atatürk*, 552

¹⁷⁵ Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, 31

¹⁷⁶ Gülbeyaz Karakuş, *Cumhuriyet’in Politik Teolojisi Türkiye’de Kurucu İdeolojinin Sivil Din İhdası*, (Ankara: Cedit Neşriyat, 2018) 215-216

yöntemi, “İslami meşruiyet politikası” olarak nitelendirmekte, Cumhuriyet devrimlerinin hayata geçirildiği 1923-1930 yılları arasında da bu politikanın devam ettirildiğini ve laiklik temelli devrimler gerçekleştirildikten sonra bu politikadan vazgeçildiğini belirtmektedir.¹⁷⁷ Aydemir, bu politikayı “hesaplı ve muvazeneli gayecilik” olarak nitelendirmektedir.¹⁷⁸ Dönmez, bağımsızlık mücadelesinin ilk evrelerinde “koyu bir dindar karakterde” olduğuna vurgu yapmaktadır.¹⁷⁹ Turan, “Birinci Büyük Millet Meclisi döneminde Atatürk ve arkadaşları dinin siyasal kurum olarak öneminden Abdülhamit döneminde bile eşi görülmemiş ölçüde yararlanmışlardır” değerlendirmesini yapmaktadır.¹⁸⁰ Lewis de bağımsızlık mücadelesinin başlangıçta dinî bir karaktere sahip olduğunu, bildirilerin Müslümanlara hitap ettiğini, mücadelenin amacının İslam topraklarını ve Müslümanları Hristiyan düşmanlardan kurtarmak olarak ifade edildiğini belirtir.¹⁸¹

Mustafa Kemal’in 21 Mart 1923 tarihinde Konya Hilal-i Ahmer (Kızılay) kadınlar şubesinin çay ziyafetinde bazı kadınların Batı tarzı giyimini eleştirdiği, tesettür konusunda dinî ve geleneksel tarza dikkat çektiği görülürken;¹⁸² 23 Eylül 1925’te Bursa Türkocağı’nda bir hanımın sorusuna “Hanımlar da erkekler gibi şapka giymelidirler. Başka türlü hareket etmemize imkân yoktur, işte size bir misal: Bu başla medeni bir hanım Avrupa’ya gidip insan içine çıkamaz.”¹⁸³ cevabını vermiştir. Mazhar Müfit Kansu, Mustafa Kemal’in 1919’da o an için gizli kalması şartıyla zaferden sonra Hükûmet şeklinin Cumhuriyet olacağını, padişah ve hanedan hakkında zamanı gelince gerekenin yapılacağını, tesettürün ve fesin kaldırılıp şapka giyileceğini yazdığını ifade etmekte, “bu anda gayr-i ihtiyari kalem elimden düştü” ifadesini kullanmaktadır.¹⁸⁴ Mustafa Kemal, özellikle Millî Mücadele sürecinde içerde ve dışarda Müslümanların desteğini almanın önemine işaret etmiş, saltanatın kaldırılma sürecinde hilafetin kurumsal olarak varlığının devam etmesi uygun görülmuş, dinî inanç ve uygulamalara yönelik aleyhte bir tutum sergilenmemesine özen gösterilmiştir. Mustafa Kemal’in 24 Nisan 1920 tarihli gizli Meclis oturumunda dile getirdiği “Ecnebinin (yabancıların) en çok korktukları, fevkalade mütevahhiş (ürkmüş, korkmuş) oldukları İslamiyet siyasetinin dahi alenen ifadesinden mümkün olduğu kadar mücanebete (sakinmeye) kendimizi mecbur gördük. Fakat kuvây-i maddiye ve maneviye karşısında bütün cihan ve Hıristiyan siyasetinin en şedit hırslarla Ehl-i Salip muharebesi yapmasına karşı hudut haricinde

¹⁷⁷ Meydan, *Atatürk İle Allah Arasında*, 1086-1088

¹⁷⁸ Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal 1881-1919*, 88

¹⁷⁹ Dönmez, *Atatürk’ün Çağdaş Toplum ve Din Anlayışı*, 226

¹⁸⁰ Şerafettin Turan, “Atatürkçülük”, *Türk Dili Dergisi* (253), 1981, 631, Celalettin Vatandaş, *Cumhuriyetin Tarihi*, (İstanbul: Pınar Yayınları, 2015), 136’dan naklen

¹⁸¹ Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, 542

¹⁸² *Atatürk’ün Söylev Ve Demeçleri I-III*, II/152-154

¹⁸³ *Atatürk’ün Söylev Ve Demeçleri I-III*, II /229

¹⁸⁴ Kansu, *Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber*, 131-132

bize zahir olacak, birer nokta-i istinat teşkil edecek kuvvetleri düşünmek mecburiyeti de pek tabii idi. İşte haricen ifade etmemekle beraber hakikatte bu nokta-i istinadı aramaktan geri durmadık. Bittabi selamet ve necat için yegâne memba, kuvây-i alem-i İslamiyet olmuştur. Âlem-i İslamiyet birçok nokta-i nazarlardan milletimizle, devletimizin istiklâliyle yakından fevkalade bir surette alakadardır. Bu marbutiyet-i diniyeleri dolayısıyla da bütün âlem-i İslam'ın manen bize muavin ve muzahir olduğunu zaten kabul ediyoruz.”¹⁸⁵ düşünceleri, İslam'a dair o dönem yaklaşımların, şartların gereği olarak tercih edildiğine işaret olarak değerlendirilebilir. Mustafa Kemal, 25 Eylül 1920 tarihli bir başka gizli oturumdaki saltanat ve hilafetin tartışıldığı bir konuşmasında, hilafetin Mecliste tartışılmasının bile mahzurları olabileceğini ifade etmekte, “Bu İslam dünyasının istinatgahı olan rabita-i hakikiyyesini tesise birinci derecede medar olan bu makamı ihmal etmek hiçbir vakitte kâr-ı akıl değildir” değerlendirmesini yapmaktadır.¹⁸⁶ 1924 öncesinde, devrimler sürecinde dinî hayatı etkileyen düzenlemeler konusunda net düşüncelere sahip olan Mustafa Kemal'in Millî Mücadele sürecinde farklı düşünceler ortaya koyması, bu faydacı yönetsel tercihi bağlamında yorumlanmaktadır.¹⁸⁷

Mustafa Kemal'in dinî inanç/düşünce ve dinî hayata dair yaklaşımlarının “Kemalizm” başlığı altında ele alındığı, Kemalizm'in aslında “büyük ve esaslı bir din reformu” olarak yorumlandığı, bu yönüyle Mustafa Kemal'in Hristiyan Reformcu Martin Luther ile karşılaştırıldığı görülmektedir.¹⁸⁸ Mustafa Kemal'in bir akşam sofrasında, sofrada bulunanlardan birisinin Mevlana ile ilgili olumsuz bir değerlendirme yapması üzerine ifade ettiği, “Mevlana bilakis Müslümanlığı Türk ruhuna uygun hale getiren büyük bir reformisttir. Müslümanlık aslında hoşgörülü ve modern bir dindir. Araplar onu kendi bünyelerine göre anlamışlar ve uygulamışlar. Sıcak bir iklimde oturan, suyu nadiren bulan ve kullanan, genel bir hareketsizlik içinde ömür süren Badiye Arapları için günde beş defa abdest alıp, beş defa namaz kılmak, çok ileri bir hareket adımıdır. Hz. Muhammed'in dini insanları harekete geçirmek esasına dayanır. Aslında Müslümanlık Badiyedeki tatbik şekliyle sınırlı değildir. Bu uygulama Türkler için çok hareketsiz sayılabilir. Sarp dağlarda at oynatan, erimiş kar sularıyla yıkanan Türk için, abdest ve namazdan sınırlı ibadet tarzı çok hareketsiz kalmıştır. Şamani dininde iken dans eden, şarkılar söyleyen, şiirler okuyan Türk, namazı az ve hareketsiz bir ibadet saymıştı... Mevleviliğe gelince o tamamıyla

¹⁸⁵ Sadi Borak (Der.), *Atatürk Gizli Oturumlardaki Konuşmalar*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, Tarihsiz), 14-15

¹⁸⁶ Borak (Der.), *Atatürk Gizli Oturumlardaki Konuşmalar*, 98

¹⁸⁷ Halil İnalçık, *Atatürk ve Demokratik Türkiye*, 63; Çeçen, *Atatürk'ün Kaleminden Yarattılış ve Din*, 84-85; Kamil Çoştu, *1924-1949 Yılları Arasında Din Eğitime Yönelik Yayınlanan Eserlerin Değerlendirilmesi*, (Ankara: Gece Akademi Yayınları, 2018), 50-58

¹⁸⁸ Charles H. Sherril, “Bu Yüce Türk”, Çev. Engin Uzmen, *Atatürk'e Saygı*, 377-379

Türk geleneklerinin Müslümanlığa nüfuz örneğidir...¹⁸⁹ düşünceleri, İslam'ı tarihsel ve reformist bir yaklaşımla ele aldığıın göstergesi olarak yorumlanabilir. Bu yorumun zaman zaman dinî referanslarla güçlendirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Örneğin, Atay, Kemalizm'in bir din reformu olarak nitelendirilmesini, "Tanrı bir peygambere verdiği şeriatı, ikinci bir peygamberde değiştirmekle, hatta Kur'an'ın bir ayetindeki emrini başka bir ayette kaldırmakla, hükümlerin toplum evrimini izlemesi gerektiğini göstermiştir. Fıkıhta buna nesih diyoruz. Muhammed, son peygamber olduğuna göre, ondan sonra nesih hakkı insan aklına kalmıştır. Onun için İslam bilginleri, "zamanla hükümlerin değişeceği" içtihadında bulunmuşlardır. Mustafa Kemal'in yaptığı işte bu nesih hakkını kullanmaktı" şeklinde temellendirmekte ve Kemalizm'in ibadetler dışındaki bütün ayet hükümlerini ortadan kaldırdığını ifade etmektedir.¹⁹⁰ Atatürk'ün kendisinin de devrimlerin halka anlatılması ve benimsetilmesi sürecinde dinî referanslara başvurma ihtiyacı hissettiği görülmektedir.¹⁹¹

Mustafa Kemal Atatürk tarafından devrimleri gerçekleştirme konusunda temel yaklaşım ve yöntem olarak teorik bir çerçeveden ziyade pratiğe dönük bir yol izlendiği ifade edilebilir. Teorik tartışmalara girmek yerine düşünsel hedeflerini hayata geçirme konusunda açık bir irade ortaya koyduğu görülmektedir. Örneğin, Birinci Mecliste ilk Anayasa tartışmalarının yürütüldüğü dönemde bir hukukçu milletvekilinin Mustafa Kemal'e "Sizin kurmak istediğiniz sistem hiçbir hukuk kitabında yoktur" demesi üzerine Mustafa Kemal, "Uygulanıp denemeden geçen işler prensip ve kaide haline gelirler. Ben yapayım, siz kitaba yazarsınız" cevabını vermiştir.¹⁹² 1918 yılında anı defterine yazdığı şu satırlar da Mustafa Kemal'in bu yaklaşımına örnek teşkil edebilir: "Benim elime büyük bir salahiyet ve kudret geçerse ben hayat-ı içtimaiyemizde arzu edilen inkılâbı bir anda bir "coup" (darbe) ile tatbik edebileceğimi zannederim."¹⁹³ Nutuk'ta kendisi de bu özelliğine dikkat çekmektedir: "Biz dahi, tatbik edilemeyecek fikirleri, teorik birtakım teferruatı yaldızlayarak bir kitap yazabilirdik. Öyle yapmadık. Milletın, maddi ve manevi yenilenme ve gelişmesi yolunda, faaliyet ve icraat ile sözlerin ve teorilerin önüne geçmeyi tercih ettik."¹⁹⁴

Mustafa Kemal, sosyal hayatın yeniden inşa edilmesi konusunda Batılılaşmayı bir bütün olarak kabul etmekte, tüm alanlarda Batılılaşmanın izlerini görmek istemektedir.¹⁹⁵ Toynbee,

¹⁸⁹ Sadi Borak, *Atatürk ve Din*, (İstanbul: Kırmızı Beyaz Yayıncılık, 2004), 115-116

¹⁹⁰ Atay, *Çankaya*, 457

¹⁹¹ Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal III*, 228-229

¹⁹² Atay, *Çankaya*, 304

¹⁹³ Afet İnan, "Atatürk'ün Viyana-Karlsbat Hatıraları", *Atatürk Konferansları II*, Ankara 1970, 19-24; (Mustafa Albayrak, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Tarihsel Gelişimi*, 80-81'den naklen)

¹⁹⁴ Gazi M. Kemal, *Nutuk*, 549

¹⁹⁵ İnalçık, *Atatürk ve Demokratik Türkiye*, 39, 81; Nelia Pavlova, "Batı Işığına Doğru", Çev. Tahsin Saraç, *Atatürk'e Saygı*, (Ankara: TDK Yayınları, 1969), 345

Atatürk'ün 1919 sonrası “geniş çaplı ve sınırsız bir Batılılaşma” eylemine giriştiğini belirtir.¹⁹⁶ 1925'te Akhisar Türk Ocağı ziyaretinde yaptığı konuşma, bu vurgunun örneklerinden biridir: “*Muhterem ahali, birbirimizi aldatmayalım. Medeni cihan çok ilerdedir. Buna yetişmek o daire-i medeniyete dahil olmak mecburiyetindeyiz. Bütün safsataları bertaraf etmek lazımdır. Şapka giyelim mi giymeyelim mi gibi sözler manasızdır. Şapka da giyeceğiz, garbın her türlü âsâr-ı medeniyesini de alacağız.*”¹⁹⁷

Mustafa Kemal'in şu ifadeleri de kendisinin Batı medeniyeti ile alakalı yaklaşımını özetler niteliktedir: “*Memleketimizi asrileştirmek istiyoruz. Bütün mesaimiz Türkiye'de asri, binaenaleyh garbî bir Hükûmet vücuda getirmektir. Medeniyete girmek arzu edip de, garba teveccüh etmemiş millet hangisidir?*”¹⁹⁸ Mardin, Atatürk'ün isminden mülhem Atatürkçülüğü, “Cumhuriyet Türkiye'sinde, Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalma bazı temel yapısal unsurları değiştirip onların yerine dünya uygarlığına gidişte ilk adım sayılan Batı uygarlığından esinlenmiş bir topluluğu kurmak amacına yönelen görüş” olarak değerlendirmekte, Atatürkçülüğün düşünsel kökenlerini 19. yüzyıl sonlarında İstanbul, İzmir, Beyrut gibi merkezlerde yayılan Batı fikir akımlarında aramak gerektiğini ifade etmektedir.¹⁹⁹ İnalçık da Atatürkçülüğün, “*Türk Aydınlanma Çağı*” olarak nitelendirdiği Meşrutiyet dönemi Batıcı yaklaşımın vazgeçilmez bir sonucu olduğunu belirtir.²⁰⁰

Mustafa Kemal'in sosyal hayatı yeniden şekillendirmede başvurduğu temel kavramlardan biri olan “*medeniyet*” kavramı, Batı medeniyetini ifade etmekte ve rakipsiz bir medeniyet olarak görülmektedir. Buna göre kurtuluşun da ancak Batı medeniyeti ile mümkün olacağı ifade edilmekte, Batı medeniyeti, fertten devlete kadar ulaşılması gereken en önemli hedef olarak ortaya konulmaktadır. Mustafa Kemal, bu medeniyete bigane kalmayı asla kabul etmez: “*Medeniyet öyle kuvvetli bir ateştir ki ona bigâne olanları yakar ve mahveder.*”²⁰¹ Aynı zamanda Doğu uygarlığı terkedilmeden Batı uygarlığına ulaşamayacağı vurgusu yapılır.²⁰² 1923 öncesinde bağımsızlık için düvel-i muazzama olarak ifade edilen Batılı ülkelere karşı savaş verilmiş olsa da Mustafa Kemal'in zihin dünyasında ulaşılması hedeflenen “*muasır medeniyet*”, rönesans, reform ve aydınlanma süreci sonucu oluşan birikimi ile yine Batı'dır. Toprak'ın

¹⁹⁶ Toynbee, “*Atatürk'ün Ülkesi Nasıl Batılılaştı*”, *Atatürk'e Saygı*, (Ankara: TDK Yayınları, 1969), 386, 388-389

¹⁹⁷ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*, II/234

¹⁹⁸ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*, III/91

¹⁹⁹ Şerif Mardin, “*Atatürkçülüğün Kökenleri*”, CDTA, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1983), I/86-88.

²⁰⁰ İnalçık, *Devlet-i Aliyye-Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar IV*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018), 345

²⁰¹ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*, II/216

²⁰² Enver Ziya Karal, “*Atatürk'ü Anlamak*”, *Atatürk'e Saygı*, (Ankara: TDK Yayınları, 1969), 107

ifadesiyle “devrimin paradoksal yönü Batı’ya başkaldırıya rağmen Batı’da oluşan birikimin bir sentezi oluşuydu.”²⁰³ Tüm hayatta yol gösterici olarak pozitif bilimlere vurgusu da altı çizilmesi gereken bir unsur olarak zikredilebilir: “Dünyada her şey için, medeniyet için, hayat için, muvaffakiyet için en hakikî mürşit ilimdir, fendir. İlim ve fennin haricinde mürşit aramak gaflettir, cehalettir, dalâlettir.”²⁰⁴

Mustafa Kemal’in yeni sosyal yaşamı toplumda var kılma mücadelesinde engelleyici bir rol üstlenmemesi için “eski”yi hatırlatan düşünce ve pratiklerin yürürlükten kaldırılması konusunda özel bir çaba gösterdiği ifade edilebilir. Bir gezisi esnasında yaşlı bir vatandaşla sohbeti bu yaklaşımına dair fikir verebilir. Yaşlı adam: “Bir işine aklım ermedi, cumhuriyetçiliği, milliyetçiliği, halkçılığı, hatta devletçiliği anlıyorum ama şu laikliği pek kavrayamadım. Neden her şeyi birden bozdun?” diye sorar. Mustafa Kemal şu cevabı verir: “Bunu sana bir hikâye ile anlatayım, Amr İbn’ü-l Âs, Mısır’ı fethettiği zaman, Halife Ömer’e bir mektup yazmış: “Burada birçok kütüphaneler, içlerinde de bir sürü kitaplar var. Bunları yakayım mı yoksa bırakayım mı?..” Ömer cevap vermiş: “Kitapları tetkik et, eğer faydasız şeylerse, yak. Yok, eğer faydalı şeylerse, yine yak. Çünkü halk, o kitapları okudukça, onlara uymaktan vazgeçmeyecekler, eskiyi unutmayacaklar ve bize –yeniye ve yeniliğe- daima düşman olacaklardır.”²⁰⁵

Atatürk’ün dinî hayatı etkileyen, Batı tarzı yaşam biçimini sosyal hayata yerleştirme hedef ve ideali konusunda tavizsiz bir tutum sergilediği çeşitli söylevlerinde ortaya çıkmaktadır: “Efendiler, yaptığımız ve yapmakta olduğumuz inkılapların gayesi, Türkiye Cumhuriyeti halkını tamamen asri ve bütün mana ve eşkaliyle medeni bir heyeti ictimaiye haline isal etmektir. İnkılabatımızın umde-i asliyesi budur. Bu hakikati kabul edemeyen zihniyetleri tarumar etmek zaruridir.”²⁰⁶

Atatürk’ün özellikle devrimlerin uygulamaya konulmaya başladığı Cumhuriyet’in ilanından sonra tercih ettiği seküler yaşam biçiminin daha görünür olması konusunda çaba gösterdiği söylenebilir. İstiklal Mahkemesi üyelerinden Kılıç Ali, İzmir suikast girişimi sonrasında Mustafa Kemal’in İzmir’de bulunduğu otelde akşam yemeği için otelin alt katına bir yemek masası kurulduğunu, otelin önünde halkın toplandığını, Mustafa Kemal Paşa’nın içki içtiğini halktan gizlemek amacıyla bazı kişilerin otelin kapı, pencere ve kepenklerini kapattıklarını, Paşa’nın bu

²⁰³ Z. Toprak, *Atatürk Kurucu Felsefenin Evrimi*, 375, 380

²⁰⁴ *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I-III*, II/202

²⁰⁵ Banoğlu, *Fıkra, Nükte ve Çizgilerle Atatürk*, 29-30

²⁰⁶ *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I-III*, II/224

durumu gördüğünde hiddetlendiğini ve şu emri verdiğini belirtmektedir: “Benim milletimden gizli yaptığım hiçbir işim yoktur. Her şeyi milletimin gözü önünde yaparım. Derhal kapıları açınız.”²⁰⁷

Atatürk’ün Batı tarzı yaşam biçimini sosyal hayatta görünür kılma ve dini, siyasi ve sosyal hayattan soyutlama hedefinin 1924 sonrası süreçte daha çok belirginleşmeye başladığı söylenebilir. İlk Meclisin açılışı, büyük oranda dinî bir merasim eşliğinde yapılırken, istiklal savaşı sonrası Mustafa Kemal Paşa’nın Ankara’ya dönüşünde Meclis kapısında resmî üniforma ile Meclis imamının dua etmeye başlaması üzerine hiddetlendiği ve “Burada böyle şeylere lüzum yoktur. Bunları camide yapabilirsiniz. Biz savaşı dua ile değil, Mehmetçiğin kanı ile kazandık” dediği ve imamı kovduğu dönemin ideologlarından biri olan Mahmut Esat Bozkurt tarafından anlatılmaktadır.²⁰⁸ İlk Meclisin açılışındaki yaklaşım ile ikinci Mecliste tercih edilen tutum arasındaki fark “zamanını beklemek”²⁰⁹ olarak yorumlanmaktadır.

Atatürk’ün eğitim meselesine de pozitivist bir bakış açısıyla yaklaştığı,²¹⁰ ana hedef olarak belirlediği “muasır medeniyet seviyesine ulaşma” hedefinde dinin engelleyici bir rol üstlendiğine inandığı, Müslüman toplumların esaret içerisinde bulunmalarını inandıkları değer dünyaları ile irtibatlı olarak yorumladığı görülmektedir. 1924 yılı yaz mevsiminde Samsun’da bir çay sohbetinde dile getirdiği düşünceleri bu çerçevede değerlendirilebilir: “Yeryüzünde üç yüz milyon Müslüman vardır; bunlar, ana, baba ve hocalarından terbiye ve ahlak dersi almaktadırlar; fakat esefle görülen gerçek olay şudur ki, bu yüz milyonlarca insan toplulukları şunun veya bunun esaret ve zillet zincirleri altındadır. Aldıkları manevi terbiye ve ahlak onlara bu esirlik zincirlerini kırabilecek insanlık meziyetini verememiştir, veremiyor, çünkü terbiyenin hedefleri millî değildir... Genç dimağları, millî terbiye ile geliştirmeye ve yükseltmeye çalışırken bir yandan da onları paslandırıcı, uyuşturucu, hayali bir takım fazla şeylerle de doldurmaktan dikkatle çekinmek lazımdır.”²¹¹

Lewis, Atatürk’ün 1924 sonrası dört yıllık süreçte “keskin ve kapsamlı” değişikliklerle Şeriat’ı kaldırdığını, bu sürecin aşamalarını, “önce dinî eğitimin sınırlandırılması, sonra tamamen yasaklanması, Avrupa medeni ve ceza hukukunun kabulü, vakıfların millîleştirilmesi, ulemanın gücünün azaltılıp nihayet tamamen ortadan kaldırılması, kılık-kıyafet ve başlık, takvim ve alfabe gibi toplumsal ve kültürel sembollerin, uygulamaların değiştirilmesi, hukuken

²⁰⁷ Hulusi Turgut (Derleyen), *Atatürk’ün Sırdaşı Kılıç Ali’nin Anıları*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2013), 423; Ayrıca bkz. Banoğlu, *Fıkra, Nükte ve Çizgilerle Atatürk*, 52-53

²⁰⁸ Bozkurt, *Atatürk İhtilali*, 139

²⁰⁹ Bozkurt, *Atatürk İhtilali*, 141

²¹⁰ Ortaylı-Küçükaya, *Cumhuriyet’in İlk Yüzyılı*, 139

²¹¹ Soyak, *Atatürk’ten Hatıralar*, 65-66

*sekülerleşme sürecinin son noktası da Nisan 1928'de İslamiyet'in Anayasadan çıkartılmasıyla konmuş oldu” şeklinde değerlendirmektedir.*²¹²

Sonuç itibariyle Mustafa Kemal Atatürk'ün dinî inanç tercihinin ne olduğu konusunda çok farklı değerlendirmeler yapılmakta, zaman zaman inanç konusunda bunalıma düştüğü ve arayış içerisinde olduğu, din olgusunu bir vicdan meselesi olarak değerlendirip, tarihsel, sosyolojik ve kozmik boyutlarda ele aldığı,²¹³ “oruç tutan, namaz kılan” bir dindar olmadığı²¹⁴ ifade edilmektedir. Bu çerçevede Mustafa Kemal'in hayatında dindarane tavırlara, dine yönelik stratejik tavırlara ve dine karşı olumsuz çıkışlara örnekler bulmak mümkündür.²¹⁵ Akgül, Mustafa Kemal'in dinî inancın karşısına “özgür aklı”, dinin temel kaynağı kutsal kitap karşısına “bilimi”, dinin insan üzerindeki otoritesi yerine de “din ve vicdan özgürlüğünü” koyduğunu, bu yönüyle Mustafa Kemal'in yaklaşımının “din karşısına hümanizmayı çıkararak Rönesans perspektifi” olarak değerlendirilebileceğini ifade etmektedir.²¹⁶ Pek çok araştırmacı da Mustafa Kemal'in dinin/geleneğin başat unsur olduğu bir sosyal yaşam yerine, akıl-bilim ve çağdaş uygarlığı temele alan laik/seküler bir yaşam biçimini benimsediği ve bu yaşam biçimini toplumda görünür kılmaya yönelik adımlar attığı, akıl/bilimi referans alarak dini de içine alan bir anlamlandırma çerçevesi oluşturduğu ve dini reforma tabi tutmaya yönelik adımlar attığı kanaatini paylaşmaktadırlar.²¹⁷ Aynı zamanda Mustafa Kemal'in düşüncelerinin dinî referanslar üzerinden dinselleştirme çabalarının da olduğu dikkat çekmektedir.²¹⁸ Bu adımların dinî inanç ve pratiklerle uyumluluk arz edip arz etmediği, ayrıca değerlendirilmesi gereken bir soru/sorun alanı olarak kabul edilebilir.

Sonuç

Bu çalışma boyunca yapılan incelemeler neticesinde Mustafa Kemal'in din ve dinî hayata yaklaşımı ile ilgili oldukça farklı değerlendirmeler yapıldığı tespit edilmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın samimi bir dindar olduğunu söyleyenler olduğu gibi, tam aksini savunan araştırmacıların da olduğu görülmüştür. Bu konu bağlamında tarihi belgelerin incelenmesi ve yorumlanması hususunda hatalı bir yaklaşımın olduğu dikkati çekmektedir. “Parçacı yaklaşım”

²¹² Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, 545

²¹³ Dönmez, *Atatürk'ün Çağdaş Toplum ve Din Anlayışı*, 170-172; Borak, *Atatürk ve Din*, 155, 163

²¹⁴ Sami Önal (Yay. Haz.), *Hüsrev Gerede'nin Anıları*, 267

²¹⁵ Aydın, *Atatürk'ün Usûl ve Felsefesinden Cumhuriyet'in Resmî İdeolojisine*, 165

²¹⁶ Akgül, “*Atatürk Dönemi Din Anlayışı ve Dinî Hayat*”, 428

²¹⁷ Sulhi Dönmezer, “Atatürk İnkılapları ve Sosyal Değişme Teorileri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 15/5, (1989), 524; Sami Önal (Yay. Haz.), *Hüsrev Gerede'nin Anıları*, 268

²¹⁸ Toker, *Teolojik Bir İnşa Olarak Laiklik*, 156

olarak ifade edilebilecek bu yaklaşımda Mustafa Kemal Paşa'nın düşünce ve inanç dünyasına dair belge ve metinlerin değerlendirilmesinde ilk olarak Mustafa Kemal'in çocukluğundan vefatına kadar devam eden tüm hayatının göz önüne alınarak değerlendirme yapılmadığı, ikinci olarak da söylev ve demeçleri, bir bütün olarak değerlendirilmek yerine bağlamından koparılarak lehte veya aleyhte değerlendirmelere tabi tutulduğu görülmektedir.

Mustafa Kemal'in dinî hayata karşı oldukça olumlu tutum sergilediğini iddia eden araştırmacıların delil olarak sundukları konuşmaların çok büyük bir bölümünün istiklal mücadelesi dönemine ait olması dikkat çekmektedir. Sadece bu döneme ait söylevler üzerine kurgulanan yaklaşımın doğru bir değerlendirmeye imkân vermeyeceği açıktır. Zira alan uzmanlarının büyük bir çoğunluğu tarafından bu dönemde Mustafa Kemal'in tüm farklı kesimlerin Millî Mücadele safında yer almasını sağlamaya yönelik bir politika izlediğini, bir başka ifadeyle bu dönemde Mustafa Kemal Paşa'nın "*stratejik*" ve "*pragmatist*" davrandığını kabul etmektedirler. Atatürk'ün kendisinin de Nutuk'ta, bu yaklaşımı benimsediğine dair ifadeleri bulunmaktadır. Ayrıca parçacı yaklaşımın izlerini metinlerin değerlendirilmesinde de bulmak mümkündür. Mustafa Kemal Paşa'nın özellikle İstiklal Mücadelesi döneminde dine dair olumlu yaklaşımlarını gösteren konuşmaları dikkate alınırken, o konuşmalarla ilgili farklı değerlendirmelerin ve farklı zamanlarda dine eleştirel yaklaşımın görüldüğü diğer konuşmaların ihmal edildiği göze çarpmaktadır. Bu durumun en bariz örneği, Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum kongresi kapanışında yaptığı konuşma ile ilgilidir. Konuşma tamamen dinî içerikli bir dua ile tamamlanmıştır. Bu konuşmayı Mustafa Kemal Paşa'nın dindarlığına dair delil olarak zikreden bazı araştırmacıların, aynı konuşma ile ilgili Mustafa Kemal'in o cümleleri şartlar öyle gerektirdiği için söylediğine dair tarihi kaynaklarda yer alan kaydı dikkate almadıkları görülmektedir. Tarihin bir övgü veya yergi alanı olmaktan ziyade objektif olarak gerçeklerin ortaya konulduğu bir alan olması gerektiği açıktır. Bu nedenle Mustafa Kemal'in din ve dinî hayata yaklaşımı ele alınırken tüm önyargılardan bağımsız, herhangi bir yargıda bulunmadan objektif bir değerlendirme yapmaya özen gösterilmiştir.

Mustafa Kemal'in düşünce dünyasının ve doğal olarak dinî hayata bakış açısının şekillenmesinde aile çevresinden ziyade eğitim gördüğü ortam, eğitim kurumlarındaki öğretmenleri ve kendi okumalarının etkin olduğu açıktır.

Mustafa Kemal'in doğup büyüdüğü ve askerî liseden mezun oluncaya kadar yaşadığı Balkanlar bölgesi, özellikle Selanik çevresi, Meşrutiyet sonrası belirgin bir şekilde kabul görmeye başlayan Batıcı düşüncenin en özgür ifade imkânı bulduğu bölge olarak kabul edilmektedir. Mustafa Kemal'in Şemsi Efendi Mektebi, Askerî Rüşdiye ve Manastır Askerî

İdadisi süreci, büyük oranda bu Batıcı etki altında şekillenmiştir. İstanbul'da Askerî Akademi'de okuduğu dönemlerde de bu çizginin devam ettiği, muhalif askeri öğrenciler arasında yer aldığı bilinmektedir. Bu dönem, II. Abdülhamit muhalifliği üzerinden şekillenen muhalefet anlayışının bir kısmı sadece siyasi düzeyde kalırken, bir kısmının muhalefetinin II. Abdülhamit'in şahsı ile beraber temsil ettiği düşünülen dinî düşünceye muhalifliği de içerdiği görülmektedir. Mustafa Kemal'in bu ikinci grupta yer aldığı, o dönem ortaya koyduğu düşünce ve eylemlerinden anlaşılmaktadır.

Mustafa Kemal'in dinî hayata dair düşüncelerinin şekillenmesinde dönemin Batı merkezli düşünce sistemleriyle ilgili yaptığı okumaların da önemli katkı sağladığı söylenebilir. Batı'da oldukça etkili olan Pozitivizm, Materyalizm, Evrimcilik gibi düşünce sistemlerine dair okumalar yaptığı, altını çizip notlar alarak okuduğu kaynakların büyük bir bölümünün bu alanla ilgili olduğu, Renan, Auguste Comte gibi Batılı filozof/düşünürlerin dine ve dinî hayata dair kaleme aldığı eserleri okuduğu, özellikle Renan'ın Arapça-Aramice-İbranice gibi sami dil ailesine mensup dilleri bilim-düşünce-felsefe üretemeyen inorganik diller şeklinde tanımlamasını benimsediği; Hint-Avrupa dil ailesinin ise rasyonel-üretken-organik olduğuna dair tespitini harf devriminin mesnedi yaptığı; Comte'ın üç hal yasasını, yani tarihin teolojik-metafizik-pozitivist evrelerden müteşekkil olduğu iddiasını desteklediği, "*hayatta en hakiki mürşit ilimdir/fendir*" sözünün pozitivizmden esinlenerek söylenildiği, Mustafa Kemal'in kendi konuşmalarından ve dönemin ders kitaplarından tespit edilebilir.

Mustafa Kemal Paşa'nın bu düşünsel tercihinin Cumhuriyet devrimlerinde kendini gösterdiği, topyekün bir Batılılaşmanın hedeflendiği, akıl ve bilimin temel referans alınarak dinî hayatın minimize edilmeye çalışıldığı ve bu hedefin gerçekleştirilmesinde Fransız ihtilali modellenerek büyük oranda militer-jakoben bir yöntem izlendiği söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Akgül, Mehmet. “Atatürk Dönemi Din Anlayışı ve Dinî Hayat”, Osman Horata vd. (Ed.), *Cumhuriyet Dönemi Türk Kültürü-Atatürk Dönemi 1923-1938*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2009, 425-450
- Akyol, Taha. *Atatürk'ün İhtilal Hukuku*, İstanbul: Doğan Kitap, 2012.
- Albayrak, Mustafa. *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Tarihsel Gelişimi*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1999.
- Apak, Rahmi. *Yetmişlik Bir Subayın Anıları*, Ankara: TTK Yayınları, 1988.
- Arıkan, Zeki. “Dr. Abdullah Cevdet ve Dönemi”. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 1/1, (1983), 219-226,
- Armstrong, H. C. *Bozkurt Kemal Atatürk'ün Yaşamı*. Çev. Ahmet Çuhadır. İstanbul: Kamer Yayınları, 2. Baskı, 2015.
- Atadan, Makbule. *Büyük Kardeşim Atatürk*, İstanbul: Ka Kitap Yayıncılık, 2016
- Atalay, Onur. *Türk'e Tapmak*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.
- *Atatürk and The Turkish Revolution*. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1999.
- *Atatürk'ün Bütün Eserleri*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2008, 25/298.
- *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, 5. Baskı, 1997.
- Atay, Falih Rıfkı. *Çankaya*. İstanbul: Pozitif Yayınları, 2006
- Aydemir, Şevket Süreyya. “Atatürk'ün Kişiliği”, *Atatürk'e Saygı*, Ankara: TDK Yayınları, 1969.
- Aydemir, Şevket Süreyya. *Tek Adam Mustafa Kemal 1881-1919*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 40. Baskı, 2015.
- Aydın, Ayhan. *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi*. İstanbul: Alfa Yayınları, 2. Baskı, 2000.
- Aydın, Hüseyin. *Atatürk'ün Usûl ve Felsefesinden Cumhuriyet'in Resmî İdeolojisine*. Antalya: Akdeniz Üniversitesi Matbaası, 2017.
- Aydın, Hüseyin. *Aydınlanma'nın Ana Kucağında Laiklik ve Atatürkçülük*. Bursa: Emin Yayınları, 2010.
- Bali, Rifat N. “Amerikan Büyükelçisi Charles H. Sherrill'in Raporu Atatürk'ün Dine Bakışı”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, 153, (2006), 14-19.
- Baltacıoğlu, İsmail Hakkı. “Atatürk”, *Atatürk'e Saygı*. Ankara: TDK Yayınları, 1969, 24-28:

- Banoğlu, Niyazi Ahmed (Der.). *Fıkra, Nükte ve Çizgilerle Atatürk*. İstanbul: Ercan Matbaası, 1954.
- Bilgin, Beyza. “Atatürk ve Din” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26/1-4, (1983), 265-274
- Bolat, Bengül Salman. “Fransız İnkılabı’nın Türk Modernleşme Sürecine Etkileri” *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6/1 (2005), 149- 167.
- Borak, Sadi (Der.). *Atatürk Gizli Oturumlardaki Konuşmalar*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 3. Baskı, Tarihsiz.
- Borak, Sadi. “Atatürk’ün Okuduğu Kitaplar ve Kitaplığı”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 9/25 (1992), 73-84
- Borak, Sadi. *Atatürk ve Din*. İstanbul: Kırmızı Beyaz Yayıncılık, 2004.
- Bozkurt, Mahmut Esat. *Atatürk İhtilali*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1940.
- Cebesoy, Ali Fuat. *Sınıf Arkadaşım Atatürk: Okul ve Genç Subaylık Anıları*. İstanbul: Temel Yayıncılık, 3. Baskı, 2013.
- Cengiz, Recep (Yayın Koordinatörü). *Atatürk’ün Okuduğu Kitaplar*, Ankara: Anıtkabir Derneği Yayınları, 2001.
- Cüceloğlu, Doğan. *İnsan ve Davranışı*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 7. Baskı, 1997.
- Çeçen, Fehmi İlkey, *Atatürk’ün Kaleminden Yaratılış ve Din*, İstanbul: Yüzleşme Yayınları, 2021.
- Çeçen, Fehmi İlkey. *Atatürk’ün Kaleminden Yaratılış ve Din*. İstanbul: Yüzleşme Yayınları, 2021.
- Çoştu, Kamil. *1924-1949 Yılları Arasında Din Eğitime Yönelik Yayınlanan Eserlerin Değerlendirilmesi*. Ankara: Gece Akademi Yayınları, 2018.
- Çubukçu, İbrahim Agâh. “Atatürk Din ve Lâiklik”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 1/2, (1985), 573-576.
- Demir, Ramazan. *Gazi Paşa’yı Doğru Anlamak*, Ankara: Palme Yayınevi, 2019.
- Dönmez, Şerafettin. *Atatürk’ün Çağdaş Toplum ve Din Anlayışı*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2002.
- Dönmezer, Sulhi. “Atatürk İnkılapları ve Sosyal Değişme Teorileri”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 15/5, (1989).
- Ecer, Ahmet Vehbi. “Atatürk’ün Din ve İslam Dini Hakkındaki Görüşleri”, Ethem Ruhi Fıçlalı vd. (Yay. Haz.), *Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2008, 115-136
- Ellison, Grace. *Turkey To-Day*, London: Hutchinson Co. Ltd. 1928.

- FıÇlalı, Ethem Ruhi. “Atatürk ve Din”, *Türk Kültürü Dergisi*, 384/33, (1995), 193-204.
- Gazi M. Kemal. *Nutuk*. Ankara: Kaynak Yayınları, 2015.
- Gerece, R. Hüsrev. “Atatürk”. *Bellekten*, 20/80 (1956), 565-570.
- Hacıismailoğlu, Muhammed İhsan. “Leone Caetani’nin Annali Dell’İslâm Adlı Eserinin Hüseyin Câhid Tarafından Yapılan Çevirisi Üzerine Bazı Düşünceler ve Türkiye’deki Yansımaları”. *İstem* 18/36 (2020), 521-540.
- İnalçık, Halil. *Atatürk ve Demokratik Türkiye*. İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2. Baskı 2007.
- İnalçık, Halil. *Devlet-i ‘Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar IV*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 5. Baskı, 2018.
- İnan, Afet. *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*. Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 7. Baskı, 2008.
- İnan, Afet. *Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk’ün El Yazıları*. Ankara: TTK Yayınları, 1998.
- İnan, Afet. *Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi*. Ankara: TTK Yayınları, 4. Baskı 1998.
- Kabaklı, Ahmet. *Gazi ve Atatürkçüler - Temellerin Duruşması 2*, İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 10. Baskı, 2017.
- Kansu, Ceyhun Atuf. “Atatürk’ün İlkeleri”, Atatürk’e Saygı. Ankara: TDK Yayınları, 1969, 59-62.
- Kansu, Mazhar Müfit. *Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 4. Baskı, 1997.
- Karaca, Faruk. *Din Psikolojisi*. Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık, 4. Baskı, 2020.
- Karaca, Faruk. *Dinî Gelişim Psikolojisi*. Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık, 2016.
- Karakuş, Gülbeyaz. *Cumhuriyet’in Politik Teolojisi Türkiye’de Kurucu İdeolojinin Sivil Din İhdası*. Ankara: Cedit Neşriyat, 2018.
- Karal, Enver Ziya. “Atatürk’ü Anlamak”, *Atatürk’e Saygı*. . Ankara: TDK Yayınları, 1969.
- Karal, Enver Ziya. “İnsan Olarak Atatürk”, *Atatürk’e Saygı*. Ankara: TDK Yayınları, 1969.
- Karal, Enver Ziya. *Atatürk’ten Düşünceler*, Ankara: ODTÜ Yayıncılık, 23. Baskı, 2003.
- Kardeş, Zehra. *Atatürk’ün Okudukları ve Yazdıkları*. Ankara: Omca Yayınları, 2020.

- Kılıç, Recep. “Atatürk ve Din”. Osman Horata vd. (Ed.), *Cumhuriyet Dönemi Türk Kültürü-Atatürk Dönemi 1923-1938*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2009. I/439-445
- Kinross, Lord. *Atatürk, Bir Milletten Yeniden Doğuşu*. Çev. Necdet Sander. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 34. Baskı, 2020.
- Kongar, Emre. *Devrim Tarihi ve Toplum Bilim Açısından Atatürk*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 13. Baskı, 2011.
- Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Çev. Boğaç Babür Turna. Ankara: Arkadaş Yayınevi, 3. Baskı, 2009.
- Manaz, Abdullah. *Atatürk Reformları ve İslam*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006.
- Mardin, Şerif. “Atatürkçülüğün Kökenleri”. *CDTA*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1983, I/86-88.
- Meydan, Sinan. *Atatürk ile Allah Arasında*. İstanbul: İnkılap Yayınevi, 2009.
- Mumcu, Uğur. *Kazım Karabekir Anlatıyor*. Ankara: Um:ag Vakfı Yayınları, 32. Baskı, 2020.
- Okur, Yaşar. *Atatürk'le On Beş Yıl*. İstanbul: Sabah Yayınları, Tarihsiz,
- Okyar, Osman – Seyitdanlıoğlu, Mehmet. *Fethi Okyar'ın Anıları*. Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1997.
- Oral, Atilla. *Atatürk'ün Sansürlenmiş Mektubu*. İstanbul: Demkar Yayınevi, 3. Baskı, 2018.
- Ortaylı, İlber- Küçükkaya, İsmail. *Cumhuriyet'in İlk Yüzyılı*. İstanbul: Timaş Yayınları, 16. Baskı, 2017.
- Ortaylı, İlber. *Gazi Mustafa Kemal Atatürk*. İstanbul: Kronik Yayıncılık, 5. Baskı, 2018.
- Önal, Sami (Yay. Haz.). *Hüsrev Gerede'nin Anıları*. İstanbul Literatür Yayınları, 4. Baskı, 2003.
- Özdemir, Ali Rıza. *Atatürk ve İslam*. Ankara: Kripto Yayıncılık, 2016.
- Pavlova, Nelia. “Batı Işığında Doğru”, Çev. Tahsin Saraç, *Atatürk'e Saygı*, Ankara: TDK Yayınları, 1969.
- Perinçek, Doğu. *Kemalist Devrim-5/Kemalizm'in Felsefesi ve Kaynakları*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2006.
- Polat, Doğu (Yay. Haz.). *Atatürk'ün Yaveri Salih Bozok Anlatıyor*. İstanbul: Alaca Yayınları, 2019.
- Sadak, Necmettin. *Sosyoloji*. İstanbul: Devlet Basımevi, 1937.

- Said, Emin Muhammed-Sabit, Kerim Halil. *Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Hayatı-Anadolu'da Türk Millî Mücadelesi*. Çev. Zekeriya Kurşun. İstanbul: Doğan Kitap, 2010.
- Sezgin, Abdulkadir. *Cumhuriyet Döneminde Dinî Hayatın Meseleleri*. Samsun: Türk Ocağı Samsun Şubesi Yayınları, 2000.
- Soyak, Hasan Rıza. *Atatürk'ten Hatıralar*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.
- Şapolyo, Enver Behnan. *Mustafa Kemal Atatürk*. İstanbul: Kopernik Yayıncılık, 2018.
- Tanör, Bülent. *Kurtuluş Kuruluş*. İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 10. Baskı, 2010.
- *Tarih I Tarihten Evvelki Zamanlar ve Eski Zamanlar*. İstanbul: Maarif Vekaleti-Devlet Matbaası, 1931.
- *Tarih II Orta Zamanlar*. İstanbul: Maarif Vekaleti-Devlet Matbaası, 1931.
- Tekinalp. *Kemalizm*. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2. Baskı, 2004.
- Tezcan, Yılmaz (Der.). *Mustafa Kemal Atatürk (O Bir İnsandı)*. İstanbul: Kastaş Yayınevi, 2018.
- Timur, Taner. "Atatürk ve Pozitivizm". CDTA. İstanbul: İletişim Yayınları, 1983, I/94-96
- Timur, Taner. *Türk Devrimi ve Sonrası*. Ankara: İmge Kitabevi, 7. Baskı, 2013.
- Toker, İhsan. *Teolojik Bir İnşa Olarak Laiklik*. Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2009.
- Topaloğlu, Aydın. "Materyalizm". DİA. 28/137-140. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Toprak, Zafer. *Atatürk Kurucu Felsefenin Evrimi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.
- Toynbee, Arnold J. "Atatürk'ün Ülkesi Nasıl Batılılaştı". *Atatürk'e Saygı*. Ankara: TDK Yayınları, 1969.
- Turan, Şerafettin. "Mustafa Kemal Atatürk". Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi. 31/310-331. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Turan, Şerafettin. *Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar*. Ankara: TTK Yayınları, 5. Baskı, 2010.
- Turgut Hulusi (Derleyen). *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2013.
- Tüfekçi, Gürbüz D. *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar –Eski ve Yeni Yazılı Türkçe Kitaplar*. Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1983.
- Uğurlu, Ö. Andaç (Yay. Haz.). *Yabancı Gözüyle Cumhuriyet Türkiye'si (1923-1938)*. İstanbul: Örgün Yayınevi, 2003.
- Uluğ, Naşit Hakkı. *Üç Büyük Devrim*. İstanbul: Ak Yayınları, 1973.

- Uluslan, Şaya. “Atatürk Dönemi Din Uygulamaları (1923 - 1938)”, *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, 11, (2018), 306-319.
- Unat, Faik Reşit. “Atatürk’ün Öğrenim Hayatı ve Yetiştığı Devrin Millî Eğitim Sistemi”. *Atatürk Konferansları I*. Ankara: TTK Yayınları, 2. Baskı, 1991.
- Vatandaş, Celalettin, *Cumhuriyetin Tarihi*, İstanbul: Pınar Yayınları, 2015.
- Volkan, Vamık D. – Itzkowitz, Norman. *Ölümsüz Atatürk*. İstanbul: Bağlam Yayınları, 3. Baskı, 2006
- Yamak, Harika (Der.). *Atatürk’ün Din Anlayışı*. İstanbul: Yılmaz Kitabevi, 2015.
- Yargıcı, Atilla, *Kemalizm’in Fikir Kaynakları*, İstanbul: İttihat Yayıncılık, 1993.
- Yavuz, Kerim. *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1983.
- Yörükoğlu, Atalay. *Çocuk Ruh Sağlığı*. İstanbul: Özgür Yayınları, 23. Baskı, 1998.